

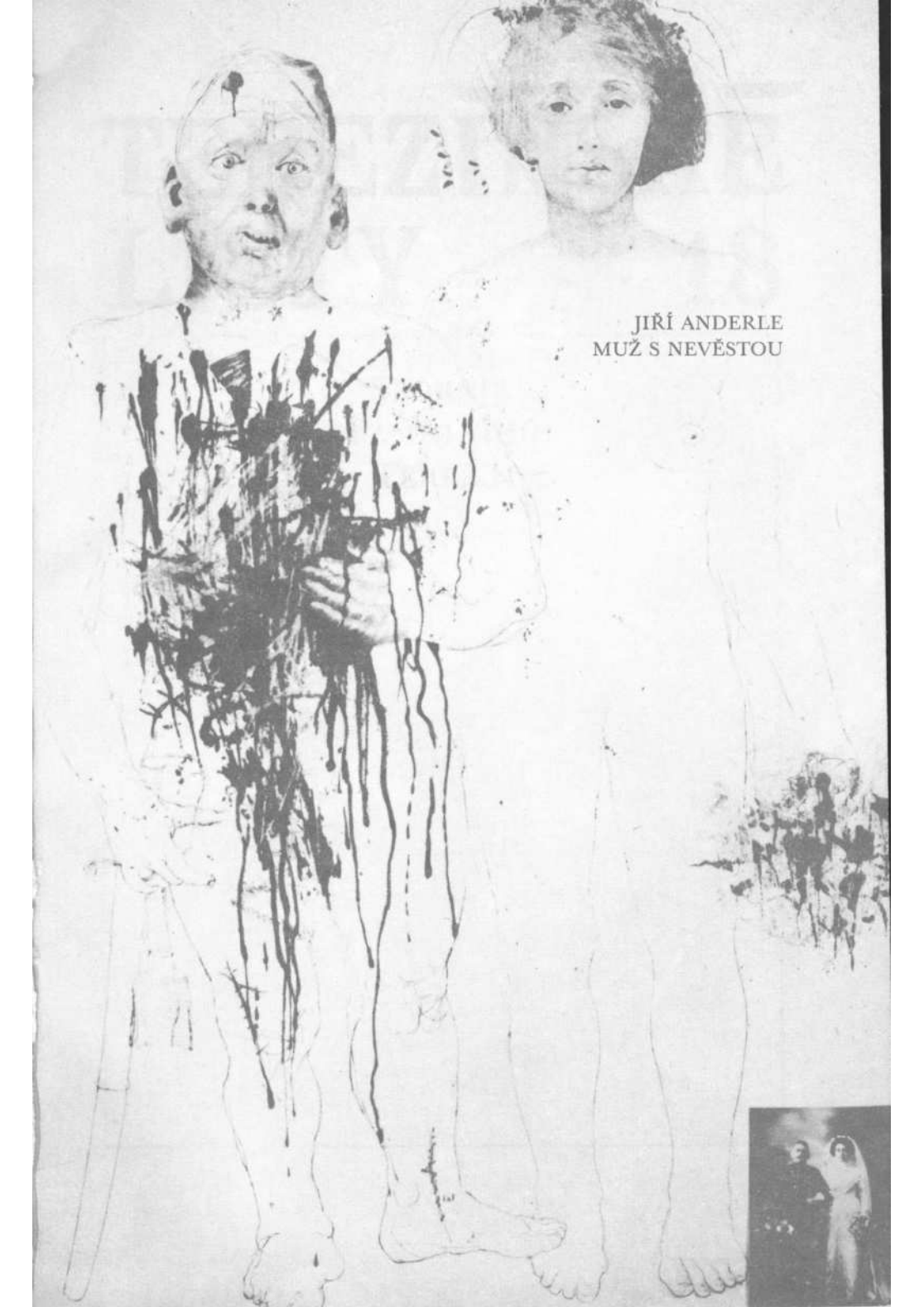
TEREZIŇSKĚ LISTY

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

18
—
90

POZVÁNÍ DO GALERIE

Od počátku 70. let zaměřuje Památník Terežín svou akviziční činnost i na získávání děl s protiválečnou a protifašistickou tematikou. Středem jeho zájmu jsou nejen díla autorů z meziválečného období a z let 2. sv. války, ale i angažovaná tvorba současných mladých umělců. Nákupem a dary soustředil do svých sbírek již 6.330 obrazů, kreseb, grafik i plastik především českých výtvarníků. Rada děl se pravidelně představuje v krátkodobých výstavách ve výstavních prostorách přímo v Malé pevnosti, ale i v dalších muzeích a galeriích doma i v zahraničí. Část sbírky mohou návštěvníci Památníku zhlédnout ve stále expozici výtvarných děl, jež se nachází ve zdejší budově muzea.

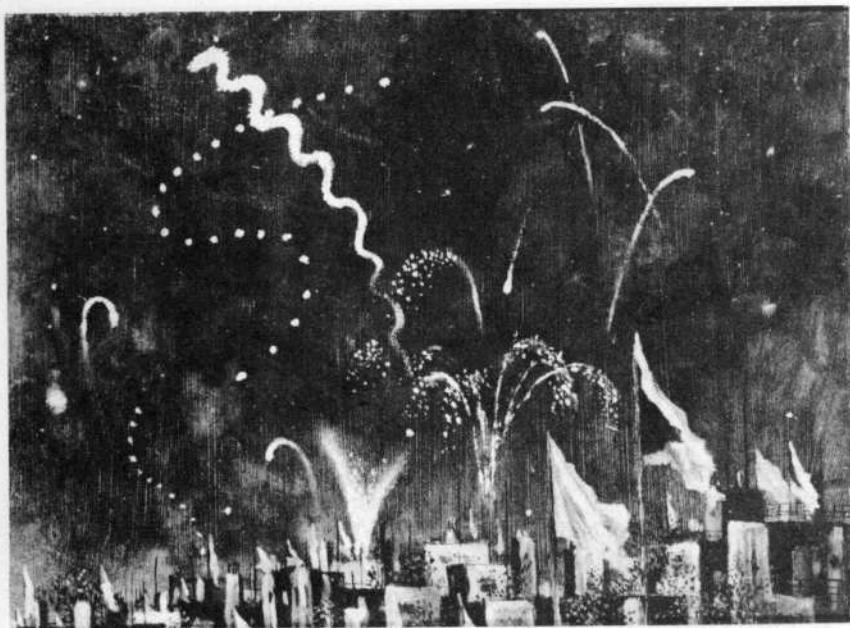


JIRÍ ANDERLE
MUŽ S NEVĚSTOU

TEREZIŇSKĚ LISTY 18

SBORNÍK
PAMÁTNÍKU
TEREZÍN

© Památník Tereziín, 1990
ISBN 80-7047-034-8



CYRIL BOUDA
OHŇOSTROJ 10. 5. 1945

OBSAH

/7/

Situace v Terezíně po skončení války
(*Miroslava Benešová*)

/32/

Koncentrační tábor Gross-Rosen a občané ČSR v letech 1941—1945
1. část

(*Andělín Grobelný*)

/50/

Vzpomínka na Rafaela Schächtera
(*Bedřich Borges*)

/62/

Útěky vězňů z koncentračního tábora a podzemní továrny v Litoměřicích
(*Bedřich Marjanko*)

/74/

Mnichov a severní Čechy
(*Jaroslav Joza*)

SITUACE V TEREZÍNĚ PO SKONČENÍ VÁLKY

MIROSLAVA BENEŠOVÁ

Při postupu vojsk I. ukrajinského frontu na pomoc bojující Praze byl 8. května 1945 osvobozen Terezín, pevnostní město, v němž nacisté během okupace zřídili největší komplex vězeňských zařízení na území Československa. Terezínští vězni přivítali své osvoboditele s radostí a úlevou. Všichni na tuto chvíli netrpělivě čekali a těšili se na brzký návrat domů. To jim však bylo znemožněno. Příčinou byla tyfová epidemie, která v posledních týdnech války postihla jak vězně policejní věznice v Malé pevnosti, tak i ghetta. Lékaři a zdravotníci, kteří jim přispěchali pomoci, byli nuceni vyhlásit přísnou karanténu a zakázat odchod z Terezína. Jejich rozhodnutí vyvolalo pochopitelně u vězňů nesouhlas. Tato nepopulární opatření však byla nezbytná, protože jinak zde bylo nebezpečí, že zhoubná epidemie ohrozí obyvatelstvo Československa, případně i jiných evropských států, jejichž příslušníci byli v Terezíně osvobozeni. Proto bylo nekompromisně rozhodnuto — nejdříve zdolat ohnisko epidemie a teprve pak přistoupit k repatriaci vězňů. A tak tisíce mužů, žen a dětí byly vybídnuty čekat na lékařské svolení opustit nelidské prostředí, ve kterém prožívaly nejtěžší chvíle svého života.

Podívejme se nyní, jak tato lékařská opatření byla realizována a jaká atmosféra v Terezíně panovala až do odchodu posledního vězně. Co všechno bylo zapotřebí zorganizovat a podniknout, aby se do Terezína mohli opět vrátit jeho původní obyvatelé.

Zásah České pomocné akce v Malé pevnosti

V roce 1945 živořilo v nehostinných kasematech Malé pevnosti přes 5 000 vězňů, mužů i žen. Jejich životní podmínky se soustavně zhoršovaly. Při nedostatečné stravě vykonávali těžkou práci, byli špatně vybaveni oděvem a obuví. V přeplněných celách nebylo možno dodržovat základní hygienu, a tak většinu trápil nebezpečný hmyz, především vši. To vše provázelo stále nervové vypětí a nejistota. Za těchto poměrů mnozí trpěli podvýživou, nemocemi trávicího a dýchacího ústrojí, kožními chorobami a především snadno podléhali infekcím.

S nastávajícím jarem roku 1945 se začalo v Malé pevnosti šířit neznámé horečnaté onemocnění, kterému mnozí podléhali. Už předtím vězni umírali

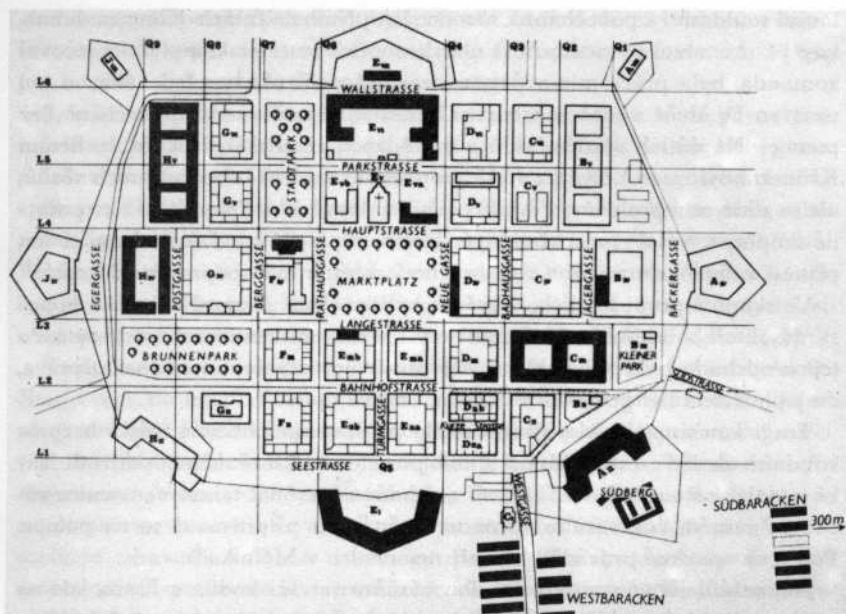
na zápal plic, tuberkulózu, rúži, střešní úplavici a dokonce na břišní tyf, ale ze všech onemocnění, kterými byli dosud postiženi, byl skvrnitý tyf nejnebezpečnější. Z celé věznice jím byl nejvíce zasažen IV. dvůr, kde vězni přebývali v hygienicky závadných a zavšivených celách. Tato zhoubná epidemie sem byla zavlečena z litoměřického koncentračního tábora, kam denně chodila právě z tohoto dvora až tisícovka mužů vypomáhat tamním vězňům při výstavbě podzemní továrny.¹

Neúnosnost zdravotních poměrů v Malé pevnosti si všichni vězni uvědomovali. Zvláště vězňeni lékaři vyslovovali velké obavy, nebylo však v jejich silách mnohým pomoci nebo dokonce zhoubnou nemoc zastavit. Na celách se hojně diskutovalo a promýšlely se různé způsoby záchrany veškerého osazenstva věznice. Nejdůležitější byl návrh na převzetí Malé pevnosti samotnými vězni.²

Tyto úvahy vězňů měly své opodstatnění, protože vycházely z obavy, že epidemie způsobí vysokou úmrtnost a v neposlední řadě i z faktu, že s blížícím se koncem války může dojít k pokusu likvidovat všechny vězně. Realizace návrhu na převzetí věznice samotnými vězni však nebyla v podmínkách Malé pevnosti proveditelná. Většina osazenstva již byla doslova vyčerpána a zbídačena, dále tu byla skutečnost, že vězni neměli možnost opatřit si zbraně (jako např. v Buchenwaldu) a pokud by se přece jenom o něco pokusili, byli by bezpochyby zlikvidováni ostrahou věznice. Navíc frontové boje probíhaly příliš daleko, takže možnost v podobě pomoci zvenčí nebyla zatím reálná. A dále je třeba si uvědomit, že časté změny osazenstva Malé pevnosti nevytvářely podmínky pro vznik tajné organizace vězňů, jako tomu bylo v některých koncentračních táborech. Také izolovanost jednotlivých dvorů, oddělených vysokými valy, bránila vytvoření ilegální sítě. Jediné, co se dalo za této situace podnikat, bylo udržování ilegálního styku s občany z nejbližšího okolí a čekání, jak se události vyvinou.

Dnes víme, že obavy vězňů nebyly bezpředmětné. Při procesu u Mimořádného lidového soudu v Litoměřicích v roce 1946 doznal bývalý velitel policejní věznice v Malé pevnosti Heinrich Jöckel, že od konce roku 1944 zajížděl pravidelně do Prahy na gestapo, kde se projednávaly možnosti likvidace vězňů Malé pevnosti. Podobných porad se účastnil i velitel terezínského ghetta Karl Rahm.³

Počet vážných onemocnění den ze dne rostl. V průběhu dubna 1945 se výrazně zvýšila úmrtnost, zejména na IV. dvoře, kde šíření epidemie napomáhaly katastrofální hygienické poměry. Jednalo se o oběti úplavice, břišního a skvrnitého tyfu. I přes tuto skutečnost vedení věznice nadále bezohledně posílalo vězně na práci. Jejich zdravotní stav nikoho nezajímalo, přestože marodka a krankenrevír byly již přeplněny infekčními případy. Jöckel nakonec



NEMOCNIČNÍ OBJEKTY A NOUZOVÉ LAZARETY V TEREZÍNĚ V KVĚTNU 1945:

- A II — Jägerkaserne, nouzový lazaret
- B IV — Hannoverské kasárny, v části nemocniční prostory
- B V — Magdeburské kasárny, sídlo samosprávy, nouzové lazarety
- C I — sokolovna, ústředí sovětské zdravotní služby
- C III — Hamburské kasárny, celý objekt využít pro vězně v karanténě a pro nemocné
- D III — v L 206 nouzový lazaret
- D IV — v objektu terezínského pivovaru se nacházela dezinfekční stanice s kapacitou asi 1 000 osob denně
- E I — Sudetské kasárny, od 7. 5. 1945 v objektu zřízena Československá státní pomocná nemocnice
- E IIb — v L 315 nemocniční prostory
- E Va — v L 410 nouzový lazaret
- E VI — Vrchlabské kasárny, v objektu Ústřední všeobecná nemocnice, v květnu 1945 zde zřídila sovětská zdravotní služba tzv. centrální kuchyně pro nemocné
- E VII — Kavaleriekaserne, karanténní stanice
- F IV — v L 417 nouzový lazaret
- H IV — Podmokelské kasárny, po 11. 5. 1945 využity jako druhý objekt Československé státní pomocné nemocnice pro onemocnělé skvrnitým tyfem, centrum České pomocné akce
- H V — Drážďanské kasárny, nouzový lazaret
- Südbaracken — nouzově sem umístění vězni z pochodů a transportů smrti
- Westbaracken — sloužily pro nouzové umístění infekčních pacientů (zejména postižených skvrnitým tyfem) přibylých do Terezína pochodů nebo transportů smrti
- Südberg — baráky nouzově využity pro nemocné z pochodů nebo transportů smrti

musel souhlasit i s ponecháním nemocných přímo na celách. Koncem dubna, kdy již pro vysokou nemocnost nebylo možno sestavit kompletní pracovní komanda, byla práce mimo pevnost zastavena. Z obavy před nákazou byl uzavřen IV. dvůr a jeho osazenstvo bezohledně izolováno a ponecháno bez pomoci. Na nátlak vězňů-lékařů z marodky a vězeňského lékaře dr. Benno Krönerta bylo sice 1. května 1945 propuštěno asi 220 tuberkulózních vězňů, ale to zdravotní problémy v Malé pevnosti nevyřešilo. Propuštění této početné skupiny vyvolalo mezi vězňnými vzrušení a naději, avšak následující den přinesl velké rozčarování a strach. Dne 2. května bylo popraveno 52 osob.⁴

Ve skupině propuštěných 1. května byli i někteří členové vězeňské samosprávy, kteří byli pověřeni informovat v Praze o epidemii a sehnat pomoc. Po jejich odchodu byla za souhlasu vedení věznice utvořena nová samospráva, do jejíhož čela byl postaven Stanislav Franc.⁵

Tragickou situaci v Malé pevnosti sledovali napjatě občané žijící v bezprostředním okolí Terezína. Mnozí z nich po celou válku vězně podporovali. Také nedaleká Roudnice nad Labem a zejména personál tamní nemocnice věděl o špatném zdravotním stavu uvězněných a připravoval se na pomoc. Podobné opatření prováděli i lékaři nemocnice v Mělníku.⁶

Nejrozsáhlejší pomoc terezínským vězňům se však rodila v Praze, kde na epidemiologickém oddělení Státního zdravotního ústavu pracovali čeští lékaři. A právě na toto oddělení přicházela z různých zdrojů hlášení o výskytu infekčních nemocí, zejména epidemického charakteru: např. lékařské nálezy onemocnění skvrnivkou u osob propuštěných z Malé pevnosti, o hospitalizaci některých vězňů venkovního komanda z Malé pevnosti, nasazených na zákopové práce u Hradce Králové atd. A to byl důvod k tajným přípravám na pomoc Terezínu.

S ustavením vrcholného odbojového orgánu, České národní rady (dále jen ČNR), vznikla rovněž zdravotně sociální komise, jejímž členem byl MUDr. Karel Raška, vedoucí epidemiolog ve Státním zdravotním ústavu. Komise jej pověřila zorganizovat a řídit Českou pomocnou akci pro Terezín (dále jen ČPA). Její příprava probíhala ve spolupráci s roudnickými lékaři.⁷

V pátek 4. května 1945 dorazila k Malé pevnosti zdravotní kolona ČPA (5 lékařů, 50 ošetřovatelek a 6 dezinfektorů). To zde ještě působilo německé vedení. Po náročném vyjednávání s Jöcklem byl nakonec pražským lékařům a zdravotníkům povolen vstup na I. dvůr, kde se nacházela marodka, a do krankenrevíru. Těž jim byl dán souhlas k preventivnímu přesunutí všech více než 600 žen, které nebyly infekcí zasaženy, do města Terezína, kde vězni ghetta byli od 2. května pod ochranou Mezinárodního červeného kříže (dále jen MČK). Jejich odsun proběhl ve dnech 4.—5. května ještě za doprovodu stráží SS se psy. Současně se zástupci ČPA dohodli s vedením samosprávy

ghetta na spolupráci. Výsledkem byla výzva k československým ženám dosud vězněným v ghettu, aby pomohly personálu ČPA připravit Sudetské kasárny pro hospitalizaci nemocných z Malé pevnosti.⁸

5. května vypuklo v Praze povstání. Dozorci a strážní z Malé pevnosti se začali urychleně chystat k odchodu. U vstupní brány na IV. dvůr byly již dopoledne odstraněny zátarasy a zdravotníci ČPA poprvé vstoupili do ohniska epidemie. To, co spatřili, bylo otřesné. Na nádvoří byla na hromadách naházena těla zemřelých, která již po několik dní nikdo neodvážel a nepohřbíval. Věžňové leželi povětšinou na celách ve vysokých horečkách, někteří blouznili, jiní umírali. Přesto ti, kteří byli aspoň trochu schopni pohybu, vycházeli z cel, poklekali na zem a modlili se, druzí hrdě zpívali „Kde domov můj“.⁹

V odpoledních hodinách odpochoďovala do Litoměřic strážní jednotka SS, čítající přes sto mužů. Postupně odcházeli i dozorci. Po předání klíčů od cel představitelům vězeňské samosprávy odjeli z Malé pevnosti poslední dozorci, včetně Jockla. Jejich útěk byl ohlášen ještě 5. května kolem půlnoci tímto fonogramem: „Velitelství SS a útvarů SS v Terezíně Malé pevnosti ozbrojeno odjelo autem, ve směru Lovosice ve 21 hodin dne 5. 5. 1945. Správa tábora spolu se zdravotní kolonou dr. Rašky ošetřila lékařsky dnešního dne 450 osob a odtransportovala je do nemocnic a karanténních stanic. Radionařízení československé rady (míněna Česká národní rada — pozn. M. B.) se provádějí. Likvidace bude provedena během 3 až 4 dnů. O nemocné bezpečně postaráno.“¹⁰ Správu věznice převzal výbor vězňů v čele se členy vězeňské samosprávy. Ještě 5. května se dostavili do Malé pevnosti čeští četníci vedení npor. Bohumilem Bambasem a společně s vězeňskou stráží uzavřeli na příkaz lékařů hlavní bránu a pevnost obsadili. Nad Malou pevností byl vyvěšen černý a žlutý prapor, zvěstující do okolí, že prostor je zamořen a vstup zakázán.¹¹

Týž den byl vydán příkaz Okresního úřadu v Roudnici nad Labem o urychleném propuštění všech politických vězňů z Malé pevnosti. Jeho znění najdeme v denním rozkazu č. 1 vězeňské samosprávy. Nařizuje se v něm připravit na 6. května propuštění všech důstojníků, příslušníků četnictva, policie, finanční a celní strážce do aktivní služby, dále cizích státních příslušníků po přezkoumání příčiny jejich zatčení.¹² Je samozřejmé, že toto nařízení se setkalo s nevolí u lékařů ČPA, kteří se snažili prosadit, aby veškerá propouštění vězňů byla pouze v jejich kompetenci. Tato počáteční dvoukolejnost řízení záchranných prací v Malé pevnosti vedla ke zbytečným střetům mezi výborem vězňů a vedením ČPA.

Od 5. května přicházela do Terezína pomoc z blízkého i širokého okolí. Do pomoci vězňům se zapojili občané z okolních obcí — Bohušovic nad Ohří, Českých Kopist, Trávcic, Brozan, Líbochovic a mnoha dalších. Pomoc orga-

nizovali také v Poděbradech, Lounech, Mělníku, Slaném apod. Větší či menší výpravy přivážely potraviny, šatstvo, vybavení pro nemocnice, ale také léky a nutný zdravotnický materiál. Mnozí členové těchto výprav v Terezíně zůstali a zapojili se do záchranných prací.

Centrem ČPA v Malé pevnosti se staly bývalé kasárny strážní jednotky SS, kde byla za přispění lékařů a vězňů zřízena nemocnice. Na 105 lůžkách zde byly hospitalizovány nejtěžší případy skvrnivky, byla zde také kuchyně, laboratoř a rentgen. Druhý provizorní lazaret vznikl na uvolněném ženském dvoře, pro který v noci z 5. na 6. května zhotovovali vězni z dílenského dvora nové pryčny. Měl rovněž kapacitu kolem sta lůžek a byli sem umísťováni rekonvalescenti po skvrnivce nebo břišním tyfu. Ke stejným účelům byly využity i některé cely I. dvora, bývalé kino SS, místnosti dozorců v „panském domě“ a kůžičkárna. Několik desítek pacientů bylo i nadále ošetřováno v bývalé vězeňské marodce a v krankenrevíru.¹³ Vedoucím lékařem všech těchto nemocničních oddělení v Malé pevnosti, které nesly souhrnné označení „I. infekční nemocnice ČPA“, byl MUDr. Jindřich Karpíšek.

Činnost ČPA v Malé pevnosti, kde po odchodu žen do Terezína zůstalo asi 4 800 mužů, byla v plném rozsahu zahájena již večer 5. května. Nejdříve byli v odvěšivacích stanicích odbavováni vězni schopní chůze a také ti, kteří se dobrovolně hlásili k pomocným pracím. Taktéž vězni, kteří nemoc již prodělali, byli po odvěšení převáděni do Sudetských kasáren v Terezíně, a tak izolováni před novou nákazou. Současně byl zorganizován pravidelný a stálý lékařský dozor na IV. dvoře, kde na celách přebývalo kolem 3 000 vězňů, většinou vážně nemocných.

Odvšívování a koupání bylo prováděno na I. dvoře. Kapacita bývalé vězeňské koupelny a odvěšivárny však záhy nestačila, a proto byla v prostorách hospodářské budovy zřízena ještě jedna odvěšivací stanice a koupelna.¹⁴ Problémem však bylo, že se Malá pevnost v důsledku výpadku elektrické energie ocitla bez vody. V této svízelné situaci velmi obětavě vypomohla skupina uvězněných hasičů z terezínského ghetta, vedená inž. Leem Holzerem. Ručně čerpali vodu po celý den i v noci. To však zdaleka nestačilo, a proto byla ještě dovážena v cisternách z nedalekých Bohušovic nad Ohří. Přestože nedostatkem vody bylo koupání a odvěšívání ztíženo, podařilo se v dalších dnech odbavit a přemístit na čistá lůžka až 800 pacientů denně.¹⁵ Zároveň probíhala nejnnutnější asanace objektů Malé pevnosti. Bylo páleno vybavení cel: slamníky, deky a palandy, v ohni mizelo i zavšivené šatstvo vězňů.

Nemocní stále přibývali, přestože se Malá pevnost vyliďňovala. Epidemie skvrnivky vrcholila. Město Terezín, vlastně ghetto, se postupně naplňovalo nemocnými z Malé pevnosti, ale také vězni z pochodů a transportů smrti a koncentračního tábora v Litoměřicích. I oni potřebovali lékařskou péči

a takové množství nemocných již členové ČPA a dobrovolníci z řad vězňů nemohli zvládnout. Všichni byli u konce svých sil. Bylo proto rozhodnuto vyjet naproti sovětským oddílům, které se od 6. května probíjely přes Krušné hory na pomoc bojující Praze, a požádat je o spolupráci. Dne 8. května dopoledne se vydali na cestu — MUDr. K. Raška, MUDr. Zd. Kunc a zástupce MČK v ghettu Paul Dunant. Cesta byla od počátku velmi obtížná. Proti nim ve směru na Karlovy Vary prchaly nacistické jednotky a pohraniční pásmo, kterým chtěli projet, bylo soustavně bombardováno sovětskými letadly. Vzhledem k tomuto nebezpečí rozhodli se v cestě dál nepokračovat. Několik hodin po jejich návratu do Terezína projela městem první sovětská bojová vozidla. Jednalo se o rychlou armádní skupinu generála I. G. Ziberova, která byla součástí 3. gardové armády generálplukovníka P. S. Rybalka. Při jednání se sovětským kapitánem Golovkem přednesl MUDr. Raška svou prosbu. Požadoval okamžité obklíčení města, aby se zabránilo útokům nakažených vězňů z Terezína a předešlo se rozšíření epidemie do okolí.¹⁶ Přání MUDr. Rašky nemohli sovětské vojáci vyhovět, museli podle rozkazu postupovat urychleně ku Praze, ale nabídli mu, aby s nimi jel do Prahy a tam svou prosbu přednesl přímo ve štábu maršála Koněva.

Od 7. května byla i ve městě Terezíně budována z iniciativy ČPA tzv. Československá státní pomocná nemocnice v Terezíně, jejíž centrum bylo zpočátku v Sudetských kasárnách. Později k ní náležely další objekty: Podmokelské kasárny a bývalá vojenská nemocnice na Krétě. Vedoucím lékařem celého nemocničního komplexu byl ustaven MUDr. Karpíšek, který sem přišel z Malé pevnosti.

Po 8. květnu zůstávalo v Malé pevnosti již kolem 700 osob.¹⁷ V řízení záchranných prací po odchodu MUDr. Karpíška pokračovali MUDr. Jiří Sylaba, bývalý vězeň, a medik Jindřich Brůček. V pátek 11. května, týden po příchodu ČPA, byla dokončena prevence a nezbytná opatření k zastavení tyfové epidemie. Malá pevnost byla z nejhoršího venku. Všichni vězni prošli do té doby lékařskými prohlídkami a byli roztříděni podle nemoci a uloženi na provizorní čistá lůžka nebo ve městě Terezíně. Některé převzala nemocnice v Roudnici nad Labem.

Celkově bylo hospitalizováno přes 1 000 osob, z nichž asi 400 zůstalo v ošetřování v Malé pevnosti.¹⁸ Ostatní byli dáni do karantény.

Tyfová epidemie v Malé pevnosti si vyžádala dost obětí. Podle údajů Stanislava France zemřelo od výskytu skvrnivky v březnu 1945 do poloviny května 735 osob,¹⁹ tj. asi 15 % tehdejšího stavu vězňů. Desítky dalších byly ošetřovány v nemocnicích v Roudnici nad Labem, Praze aj. Jiní bojovali s touto nebezpečnou nemocí v domácím ošetření. Mnozí z nich rovněž zemřeli a náleží k obětem tyfové epidemie, jejichž počet lze ztěžji odhadnout.

Po 11. květnu se většina personálu ČPA přesunula do města Terezína, aby zde ve spolupráci s židovskými lékaři pokračovali v likvidaci tyfové epidemie, která se rychle šířila i po celém ghettu.

Tragédie vrcholí ve městě Terezíně

Na jaře 1945 bylo internováno v terezínském ghettu téměř 17 000 osob. Avšak od 20. dubna se stav rychle zvyšoval, protože v posledních dnech války se Terezín stal cílem evakuačních transportů z likvidovaných koncentračních táborů. V důsledku toho až do 9. května přibývalo denně do Terezína několik set i tisíc nových vězňů. Tím se zvýšil počet osob v ghettu na 30 000. Nejohrovnější však bylo, že tito lidé (zástupci mnoha národností) zavlékli mezi původní terezínské vězně nebezpečnou nákazu — břišní a skvrnitý tyf.

Již 24. dubna hospitalizovali věznění židovští lékaři první onemocnělé skvrnivkou. Den po dni se objevovaly nové případy a po 1. květnu byla nákaza zjištěna i u původních terezínských vězňů. Tak se epidemie začala šířit po celém ghettu. V prvních dnech přibývalo 30 až 40 nových onemocnělých, později 80 až 100 a v době vrcholu — 100 až 120 případů každý den.²⁰ V ghettu nabývala epidemie největších rozměrů v době, kdy členové ČPA končili záchranné práce v Malé pevnosti.

Za této situace se dostavil již podruhé do Terezína Paul Dunant a 2. května převzal vězní ghetta pod ochranu MČK. Dne 4. května začala činnost ČPA ve prospěch vězňů Malé pevnosti, pro něž, jak jsme se již zmínili, byly uvolněny Sudetské kasárny. Revolučními boji v Praze a projíždějícími kolonami německých vojsk Terezínem ve dnech 6.—8. května byla do značné míry oslabena a dočasně zastavena materiální pomoc Terezínu, organizovaná v Praze z podnětu zdravotně sociální komise při ČNR a řízená Lékařským domem na Vinohradech.²¹

Představitelé komandantury SS v ghettu opustili 5. května město. Dosavadní Judenältester dr. Benjamin Murrelstein, jemuž vězni vyslovili nedůvěru, se musel vzdát své funkce v radě starších.²² Dne 6. května bylo oznámeno vyhláškou, že P. Dunant pověřil některé dosavadní členy rady starších vedením samosprávy (dr. Leo Baeck, dr. Alfred Meissner, dr. Heinrich Klang, dr. Eduard Meijers).²³ Obsahovala dále varování před nedovoleným odchodem z Terezína a upozorňovala na fakt, že válka ještě není skončena. Její součástí byla rovněž výzva, aby všichni setrvali na svých místech a vykonávali práci, kterou jim přidělilo pracovní oddělení.

Dne 6. května přijel do Terezína po vlečce velký transport s evakuovanými vězni. Byl ze všech nejstrašnější. Přivezl vězně mnoha národností z různých koncentračních táborů. Tito lidé byli na cestě téměř čtyři týdny v otevřených vagoněch, z toho 12 dní bez stravy. Bylo jich asi 1 600. Mezi zuboženými

a vyhladovělymi bylo mnoho mrtvých a umírajících. Všichni byli značně zavišiveni, mnozí nakaženi skvrnitým tyfem, úplavicí nebo postiženi nejtěžšími případy tuberkulózy. Improvizovaně byli umístěni do dřevěných baráků na okraji Terezína. V následujících dnech byli terezínskou zdravotní službou odvíšivováni a tříděni podle nemocí. Desítky vězňů z tohoto transportu smrti zemřely záhy po příjezdu do Terezína, další umírali v terezínských nemocnicích, kam byli přemístěni. Zdraví byli ihned izolováni, a pokud to bylo možné, posléze repatriováni. Jako první byla již 7. května uvolněna skupina sovětských vězňů, válečných zajatců, kteří byli z Terezína na vlastní žádost odvezeni ku Praze, kde se zapojili do bojů.²⁴

P. Dunant oznámil 7. května z balkónu terezínské radnice bezpodmínečnou kapitulaci Německa (francouzsky a německy).²⁵ Následující den sovětské oddíly osvobodily Terezín. P. Dunant sdělil vedení ČPA, že jeho úloha v roli zástupce MČK v Terezíně skončila. Současně předal vězní ghetta MUDr. Raškovi a zmocnil jej zastupovat MČK v Terezíně. Již 10. května převzala nad Terezínem vojenskou kontrolu Rudá armáda a velitelem města byl určen major M. A. Kuzmin. S jeho souhlasem bylo vedení židovské samosprávy předáno do rukou inž. Jiřího Vogela.²⁶

Jak jsme se již zmínil, nabyly po 9. květnu poměry v Terezíně katastrofálních rozměrů. Válka skončila a desítky bývalých vězňů opouštěly ghetto, většinou bez povolení lékařů. Vše bylo ve stálém pohybu. Mladí vězňové, tolik potřební k udržení chodu všech zařízení, odcházeli, staří a nemocní zůstávali. Zůstávali také ti, kteří zatím domů nemohli. Byli to vězňové z Rakouska a Německa, ale také Francouzi, Holanďané, Poláci, Jugoslávci, Řekové, Italové, Maďaři atd. Odchodem mladých práce schopných vězňů nastaly v ghettu velké problémy. Vznikl nedostatek pracovních sil. Mnohem horší však byla zdravotní situace. Od počátku května počet tyfových onemocnění mnohonásobně stoupl. Velká většina vězňů z evakuačních transportů trpěla těžkými a často nebezpečnými onemocněními, která vyžadovala dlouhé léčení. Nebylo v silách terezínské zdravotní služby a řady dobrovolníků tak náročnou akci zvládnout. Nestáčila ani výpomoc členů ČPA. Terezín nutně potřeboval pomoc. Zajistil ji v Praze MUDr. Raška. A tak již 11. května přibyla do města sovětská zdravotní kolona a 13. května sovětský armádní vlak. Velení I. ukrajinského frontu přesunulo do Terezína kompletní vybavení pro pět armádních nemocnic s kapacitou 5 000 lůžek, dále mobilní laboratoře, odvíšivárny a koupelny, včetně 53 vojenských lékařů a početného ošetrovatelského a pomocného personálu.²⁷ Epidemiologickou skupinu vedli major dr. L. J. Gerinštejn a pplk. doc. dr. D. N. Kaljužnyj, nemocniční tým pplk. doc. dr. M. Sofronov. Veškerému sovětskému personálu velel vedoucí zdravotní služby I. ukrajinského frontu generálmajor dr. N. P. Ustinov.²⁸

Příchodem sovětské zdravotní pomoci bylo úplně zastaveno nekontrolovatelné odcházení bývalých vězňů. Město bylo neprodyšně uzavřeno a příkazem majora Kuzmina vyhlášena 14. května dvoutýdenní přísná karanténa. Veškerá činnost sovětských zdravotníků byla koordinována z terezínské sokolovny, v níž bylo soustředěno organizační centrum sovětské zdravotní služby. V průběhu dvou týdnů prošli všichni vězni sovětskými třídícími stanicemi, tzv. propuskniky, kde byli ostříháni, oholeni, dezinfikováni a převlečeni do čistých oděvů. Po lékařské prohlídce rozdělení podle nemocí a hospitalizováni. Především nemocní tyfem, úplavicí, tuberkulózou a dalšími infekčními nemocemi byli od ostatních přísně izolováni. Zároveň byla dočasně zrušena jakákoliv repatriace — jak jednotlivců, tak skupinová, kterou dosud organizovala ČPA. Celé město se stalo obrovskou infekční nemocnicí.²⁹

S vyhlášením karantény vznikaly po celém Terezíně lazarety a provizorní nemocnice. Významným a kvalifikovaným lékařským centrem byla terezínská všeobecná nemocnice ve Vrchlabských kasárnách. I po 9. květnu v ní zůstal původní židovský personál, který vedl vedoucí zdravotní služby v bývalém ghettu MUDr. Richard Stein. Slušné vybavení tohoto objektu využili sovětské zdravotníci ke zřízení centrálního propuskniku.³⁰ Při této náročné práci pomáhal i tým židovských lékařů. Do nemocnice ve Vrchlabských kasárnách byli přijímáni zejména pacienti postižení tuberkulózou a prováděly se zde i náročnější chirurgické zákroky. Dobrovolně tu pracovali i čeští lékaři přibylí po osvobození z různých míst, když dočasně opustili své ordinace a nemocnice. V červnu se k nim připojil český lékařský a zdravotnický personál, který se po osvobození vrátil z Anglie. Ještě počátkem srpna bylo v nemocnici kolem 300 pacientů. Jednalo se o těžké případy. A teprve koncem srpna (v souvislosti s dokončením repatriace) byla působnost nemocnice zrušena a zbylí pacienti převezeni do okresní nemocnice v Litoměřicích nebo do sanatoria v Praze-Podolí, případně do tuberkulózního sanatoria na Bukově v Ústí nad Labem.³¹

Další původní nemocnice se nacházela na předměstí Terezína, na tzv. Krétě. Byla rovněž slušně vybavena, protože za okupace sloužila jako lazaret pro německé vojáky. Při osvobození města byla obsazena a němečtí vojáci zajištěni. Bylo v ní zřízeno chirurgické a infekční oddělení. Primářem tu byl MUDr. Karel Kasal z Třebíče. V této nemocnici se např. léčila část vězňů z pochodů a transportů smrti (zejména ze 6. května) a někteří vězni z Malé pevnosti. Koncem července byla téměř likvidována. Nemocní skvrnivkou a úplavicí byli převedeni do nemocnice v Podmokelských kasárnách a případy tuberkulózy do všeobecné nemocnice v Terezíně.³²

Nejtěžší případy z pochodů a transportů smrti (zvláště ze 6. května) byly dočasně umístěny v tzv. jižních barácích, vybudovaných za okupace na jižní

straně Terezína. Ze všech nemocničních objektů byla právě zde nejvyšší úmrtnost (v prvních dnech 40 až 50 osob denně). Většinou se jednalo o nemocné skvrnivkou, břišním tyfem, úplavicí, těžkými flegmonami a tuberkulózou. V prvních kritických dnech v nich působila skupina židovských lékařů a ošetřovatelek, kteří byli posléze vystřídáni personálem ČPA. Nakonec nemocné převzali sovětsí zdravotníci, kteří v jejich blízkosti zbudovali stany se sprchami, dezinfekcí a odvěšivárnou. Po lékařském ošetření pak nemocné předávali do Sudetských kasáren nebo do blízkých západních baráků.³³

Tzv. západní baráky se nacházely na západním okraji Terezína nedaleko bývalé terezínské sokolovny. Stejně jako jižní baráky byly postaveny za okupace, avšak byly lépe vybaveny. V každém se již nacházela ošetřovna pro přibližně 150 pacientů. Z toho důvodu do nich byla po vykoupání a odvěšivení převedena část pacientů z transportu smrti 6. května. Čtyři baráky byly zpočátku vyčleněny pouze pro nemocné skvrnivkou. I zde nejdříve pracovaly ošetřovatelky ČPA a řada českých lékařů-dobrovolníků. Později i tyto baráky převzal sovětský personál. Kolem 20. června i odtud odešli poslední vězni a zbytek nemocných byl převezen do nemocnic v Podmokelských kasárnách a Litoměřicích.³⁴

V průběhu karantény byly pro nemocné využity i další objekty v Terezíně: např. Drážďanské, Hamburské a Magdeburské kasárny, terezínská sokolovna, dřevěné baráky na Jižním vrchu, terezínská škola a některé budovy na náměstí.³⁵

Jak jsme již uvedli, vznikala v Sudetských kasárnách nemocnice ČPA. Její oficiální název zněl — Československá státní pomocná nemocnice v Terezíně. Ve funkci vedoucího lékaře zde působil MUDr. Karpíšek a jako vedoucí epidemiolog MUDr. František Patočka. Oba lékaři řídili i další objekty, o něž byla postupně nemocnice rozšířena. Její nemocniční prostory byly vybaveny zařízením a zdravotnickým materiálem z ilegálního skladu umístěného za okupace na Strahovském stadiónu v Praze a částečně také ze sbírek a darů Pražanů, které shromažďoval Lékařský dům na Vinohradech. Mnoho potřebných věcí sem přivezli i občané z okolí a ze vzdálených míst. Nemocniční objekt v Sudetských kasárnách řídil MUDr. Jiří Bronský z Písku. Personál tvořili čeští lékaři, zdravotní sestry, žákyně ošetřovatelské školy z Bulovky, laboranti ČPA, řada dobrovolníků z blízkého i širokého okolí, pomáhali také bývalí vězni. Již od 6. května tu pracovala skupina lékařů a zdravotního personálu z okresní nemocnice v Roudnici nad Labem a o dva dny později se k nim připojilo i osm ošetřovatelek z Kosmonos. Celkově se o nemocné v Sudetských kasárnách staralo asi 120 osob. Dne 20. května převzala i tento objekt do své péče sovětská zdravotní služba a celý český personál přešel do Podmokelských kasáren.³⁶

Protože od prvních dnů kapacita Sudetských kasáren nestačila, bylo rozhodnuto rozšířit Československou státní pomocnou nemocnici o další objekt, o Podmokelské kasárny, kam od 10. května byli přijímáni první pacienti. Z velké části to byli nemocní skvrnivkou a úplavicí, převedení sem z jižních a později i západních baráků. Když skončila čtrnáctidenní přísná karanténa, zřídili v tomto objektu pro potřeby repatriace sovětští zdravotníci odlišovací stanici. Nemocniční objekt v Podmokelských kasárnách vedli pražští lékaři MUDr. Vladimír Kubelka a MUDr. Karel Kulhánek. Koncem června i tady byla hlavní vlna epidemie zvládnuta. Pomocné nemocnice v Terezíně byly postupně rušeny. Zůstávaly pouze dvě: všeobecná nemocnice ve Vrchlabských kasárnách (pro případy TBC) a v Podmokelských kasárnách (pro infekční nemoci). Dne 9. července zde proběhl přátelský rozlučovací večírek se sovětským zdravotním personálem. Tímto dnem končila také činnost většiny českého personálu v Terezíně. Zbývající pacienty převzala okresní nemocnice v Litoměřicích, tehdy vedená primářem MUDr. A. Krondlem.³⁷ Jednalo se přibližně o 300 osob, které byly nadále ošetřovány v Podmokelských kasárnách.³⁸

Tak z Terezína zmizela poslední tabule hlásající karanténu a žlutá vlajka upozorňující na infekci zamořenou budovu. Díky urychlené pomoci zkušených sovětských epidemiologů a kliniků, včetně početného zdravotního personálu, kteří měli k dispozici mobilní odlišovací a sprchová vybavení, laboratoře, zařízení pro nouzové nemocnice a dopravní prostředky, bylo možno vnést do chodu zdravotní služby a péče o nemocné v Terezíně žádoucí plánovitost a organizovanost. Nejenže jejich zásluhou byla zvýšena kapacita odlišivování, ale zároveň to umožnilo roztřídit, soustředit a izolovat jednotlivé druhy nemocí. Po 20. květnu se část pracovníků ČPA přidala k terezínské zdravotní službě, vedené MUDr. Steinem. I oni společně odvedli velký kus záslužné práce a přičinili se svým úsilím o to, že již po 19. květnu byl překonán kulminační bod epidemie skvrnivky. Kolem 25. května došlo ještě k mírnému zvednutí nových případů, ale pak nastal trvalý pokles. Již v polovině června bylo jasné, že epidemie byla zastavena. Od počátku výskytu nákazy bylo v Terezíně zjištěno 2 192 případů onemocnění skvrnivkou (bez onemocnělých z Malé pevnosti).³⁹ V tomto počtu nejsou a nemohou být zahrnuty ty případy, které v počátcích nebyly poznány a postižení zemřeli nebo se uzdravili.

Mnozí zdravotníci se při této záslužné práci infikovali, onemocněli a někteří dokonce nákaze podlehli. Patnáct lékařů, patnáct ošetřovatelek a třináct pomocníků odlišivovacích stanic z řad bývalých vězňů terezínského ghetta položilo své životy na záchranu spoluvězňů.⁴⁰ Při boji s epidemií v Malé pevnosti zemřeli čtyři členové ČPA.⁴¹ Také početný sovětský zdravotní personál utrpěl ztráty.

Obrovský tým českých a sovětských lékařů a zdravotníků splnil v Terezíně záslužný a náročný úkol. Zachránil před jistou smrtí tisíce bývalých vězňů. Na slavnostním shromáždění, konaném před odchodem sovětské zdravotní skupiny z Terezína, byla jejich příkladná práce oceněna. Vedle českých lékařů a zdravotníků byla udělena vyznamenání také členům sovětské zdravotní skupiny. Mezi vyznamenanými byli generálmajor dr. N. P. Ustinov, pplk. doc. dr. D. N. Kaljužnyj, pplk. doc. dr. M. Sofronov, pplk. dr. G. G. Rubinštejn a major M. A. Kuzmin.

Konečně domů . . .

Pokles výskytu nových případů skvrnivky umožnil, že koncem května, ještě v době přísné karantény, bylo rozhodnuto zřídit repatriační komisi. Do Terezína se dostavila 23. května a vedl ji dr. Josef Laufer.⁴² Kromě ní se na přípravách a organizačním zabezpečení repatriace podílelo sovětské velitelství města Terezína (mj. Kuzmin), vedení sovětské zdravotní služby (pplk. Kaljužnyj), pověřenec národního výboru pro Terezín (dr. Nádvořík), velitelství zvláštního četnického oddílu v Terezíně (npor. Bambas), velitelství Malé pevnosti (štkpt. Kálal), vedení ČPA (MUDr. Raška, MUDr. Patočka a MUDr. Karpíšek) a dočasná samospráva bývalého ghetta (ing. Vogel a MUDr. Stein).

První týdny činnosti československo-sovětské repatriační komise byly ztíženy nedostatkem dopravních prostředků. Další brzdou byla skutečnost, že většinu repatriovaných tvořili cizí státní příslušníci, jejichž odsun do vlasti musel být prováděn prostřednictvím zmocněnců. Ti zároveň byli povinni podepsat protokol, v němž se zavázali, že vládu příslušného státu budou informovat o epidemii v Terezíně a že se tato vláda zavazuje zachovat nezbytná karanténní opatření i po příjezdu repatriované skupiny do místa určení. Plynulý průběh repatriace z Terezína byl také komplikován tím, že značný počet osob se rozhodoval, zda se vrátit do oblasti nebo se vystěhovat (Němci, Rakušani, Poláci). Největším problémem byl převoz přestárlých a tělesně slabých osob, pro něž bylo nutno zajistit dopravu na lůžku a s ošetřujícím personálem. (Počátkem května bylo v Terezíně asi 18 % osob starších 60 let.)⁴³ Později v Terezíně působila i francouzská repatriační komise, která zajišťovala odsun Francouzů, Belgičanů a Holanďanů, a American Joint Committee z Budapešti obstarával přesun osob do Řecka, Jugoslávie, Rumunska a Maďarska.⁴⁴

Odchod vězňů z terezínského ghetta začal však mnohem dříve. Ještě v době okupace odvezl 15. dubna 1945 Švédský červený kříž vlastní autokolonou 423 dánských příslušníků.⁴⁵ Byla to první legální repatriace z Terezína. Od 5. května do vyhlášení přísné karantény (14. května) opustilo město přes 6 000

osob. Pověštinou to byli českoslovenští státní příslušníci. Nejméně polovina z nich však utekla bez lékařské prohlídky, tedy bez svolení lékařů.⁴⁶

Repatriace vězňů v období mezi 5.—14. květnem se týkala především osob, které nebyly hospitalizovány a byly v dobrém fyzickém stavu. Měla za cíl — snížit neúnosný počet lidí ve městě. Každý, kdo v tomto období chtěl Terezín opustit, musel při odchodu předložit lékařské vysvědčení a potvrzení, že není zavšiven. I tak ale platila jistá omezení. Repatriace se nevztahovala na ty osoby, jichž bylo třeba k zachování nerušeného chodu města. Zákaz se týkal lékařů, lékárníků, ošetřovatelek, zaměstnanců odvětvových stanic a veřejně prospěšných zařízení (kuchyní, pekáren, prádelen apod.).⁴⁷

Po dobu dvoutýdenní přísné karantény byla repatriace z Terezína úplně zastavena. Výjimečný byl pouze odjezd repatriantů na Slovensko 20. května v počtu 1 213 osob.⁴⁸ Skutečná repatriace začala až za součinnosti repatriační komise z Prahy po 28. květnu. Tehdy byl opět obnoven odchod československých občanů, avšak pod podmínkou, že každý propuštěný se ohlásí u svého lékaře v místě bydliště a podrobí se přísné kontrole.⁴⁹ Současné prostřednictvím tisku a rozhlasu byli lékaři v celém Československu upozorňováni na možnost rozšíření infekce mezi civilní obyvatelstvo.

Odsun cizích státních příslušníků zajišťovali zmocněnci přímo v Terezíně. Tak byli postupně propuštěni Holanďané, Francouzi a Belgičané.⁵⁰ Repatriace starých osob a ležících byla prováděna zvláštním vlakem do Plzně a odtud letadly do jednotlivých zemí. Se skupinou Holanďanů odešlo asi 500 osob jiné státní příslušnosti (jednalo se o deportované do Terezína ze sběrného tábora Westerbork).⁵¹ Velká skupina osob z Maďarska, Jugoslávie, Rumunska a Řecka (kolem 5 500 dospělých a dětí) byla odvezena třemi velkými a několika menšími transporty za přispění American Joint Committee z Budapešti v průběhu června.⁵² Odsun sovětských vězňů provádělo oddělení pro repatriaci při I. ukrajinském frontu.⁵³

Zvláštní skupinou byli repatrianté přibylí do Terezína z Německa. Právě mezi nimi převládalo vysoké procento přestárlých a upoutaných na lůžko. Jejich odjezd byl dlouho odkládán, protože se nemohli rozhodnout kam odjet, zda domů nebo se rovnou vystěhovat. Částečně byli repatriováni po skupinách o 10 až 200 osobách do Německa za spolupráce velitelství jednotlivých spojeneckých armád. V Terezíně zůstala nakonec jen skupina osob, které pocházely z Berlína a bývalého říšského území připojeného po válce k Polsku. Odsun této skupiny byl vyřešen až 10. srpna, kdy vlak s 602 repatrianty odjel do Berlína.⁵⁴ Repatriace rakouských státních příslušníků probíhala obdobně. Po obnovení železniční dopravy přes České Velenice byla část Rakušanů odbavena ve dnech 3. a 28. července zvláštními vlaky, včetně ležících.⁵⁵ Otázka více než 4 000 Poláků (ve věku 15—45 let) byla rovněž řešena

postupně. Dne 23. června byl vypraven první velký transport s 1 680 osobami do Krakova.⁵⁶

Němečtí, rakouští a polští státní příslušníci, kteří odmítali vrátit se do svých dřívějších domovů, byli odvezeni v průběhu července a srpna. Tak například skupina 709 Němců a Rakušanů odjela 11. a 16. července zvláštními vlaky do Deggendorfu v americké zóně Německa, kde čekali na další odbavení. V Terezíně zůstalo z této skupiny 80 osob, protože zde byly prozatím vázány povinnostmi. Za ostatními byly vypraveny až 21. srpna.⁵⁷ Také 540 Poláků opustilo Terezín 24. července zvláštním vlakem přes Plzeň do Landsbergu u Mnichova. Brzy za nimi dorazila skupina 88 Poláků s úmyslem vystěhovat se do Palestiny.⁵⁸ Repatriace bývalých vězňů z Terezína přes Plzeň do americké zóny probíhala po dohodě se styčnými důstojníky 3. americké armády. Dalšíh 283 Poláků, ve stáří kolem 15 let, bez rodičů, bylo 8. srpna vypraveno za asistence American Joint Committee do Anglie rovněž s možností vystěhování do ciziny.⁵⁹

Tak byla do konce července z Terezína repatriována většina osob — 17 498. (Kromě více než 6 000, které opustily město ve dnech 5.—14. května.) Po 27. červenci odjížděly již jen menší skupiny a po 15. srpnu, kdy skončila činnost samosprávy, zůstávalo ve městě pouze 689 bývalých vězňů. Z nich přibližně polovina byla repatriována ještě ve dnech 15.—21. srpna. Zbývající, povětšinou nevyлéčitelně nemocní a převozu neschopní, byli předáni do péče okresní nemocnice v Litoměřicích.⁶⁰ Tím byla repatriace z Terezína završena.

Každý jedinec, který byl z Terezína repatriován, byl před odchodem řádně prohlédnut lékařem, dezinfikován (včetně oděvu a obsahu zavazadla), obdržel repatriační průkaz s povolením opustit karanténní město. Samospráva jej vybavila na cestu jídlem, šatstvem, prádlem a obuví. Pokud z Terezína odcházely velké vlakové soupravy, pak byly doplněny kuchyní a vagonem s potravinami, doprovodnou lékařskou a ošetrovatelskou službou, případně nemocničními lůžky.

Pro udržení plynulého chodu karanténního města bylo nezbytné ponechat v činnosti dosavadní vězeňskou samosprávu. Jejím hlavním úkolem bylo zajištění provozu všech důležitých zařízení a udržení pořádku (v ghettu). To vše vyžadovalo značný počet pracovních sil. Z toho důvodu byla vyhlášena pracovní povinnost pro všechny, kteří byli zdraví. Toto nařízení plně podporovalo sovětské velení města Terezína. Již 13. května byl vydán příkaz o pracovní povinnosti pro muže a ženy ve věku od 15 do 60 let. Vztahoval se zejména na nové příchozí (z evakuačních transportů), kteří se měli hlásit na

práci u zdravotního, hospodářského nebo technického oddělení samosprávy v Magdeburských kasárnách, kde i po osvobození měla své kanceláře.⁶¹

V první řadě bylo potřebné odstranit nedostatek ošetřovatelů a pomocného personálu v nemocničních objektech, dále zabezpečit nepřetržitý a plynulý provoz v kuchyních a pekárnách, prádelnách, ústředních lázních, odvěšivárnách a dezinfekčních stanicích, obstarat odvoz zemřelých do krematoria, kde byla z hygienických důvodů těla spalována.⁶²

Samozřejmě, že byla snaha, aby chod těchto zařízení udržovali především ti, kteří zde pracovali ještě v době nesvobody a měli bezesporu již jisté zkušenosti.

Jiné řešení nedostatku pracovníků nebylo v karanténním městě v daných podmínkách možné.

Vyhlášením přísné karantény nebyl však Terezín úplně izolován od okolního života. Bývalí vězni mohli již bez obav poslouchat rozhlas, navštěvovat se a pohybovat v těch prostorách a objektech města, které nebyly označeny za infekční. Mohli též navazovat normální, necenzurovaný poštovní styk. O tom, co se v prvních poválečných týdnech odehrávalo ve světě, byli informováni cyklostylovanými novinami, tzv. Theresienstädter Nachrichtendienst, které vydávala samospráva a v nichž se objevovaly i zajímavé zprávy z dění v Terezíně. Mluvčím všech bývalých vězňů a prostředníkem byla samospráva.

Do konce června odjela většina repatriačními transporty. Ti, kteří zůstávali, byli povinni dále pracovat. Dne 30. června byla vyvěšena vyhláška o povinném přihlašování a odhlašování. Toto opatření se vztahovalo zejména na cizí státní příslušníky, jejichž repatriace probíhala pomaleji.⁶³ Cílem bylo registrovat všechny osoby v Terezíně a současně prověřit jejich bezúhonnost.

K 15. srpnu byla samospráva zrušena. Zastupováním těch, kteří v Terezíně i přes možnost repatriace dosud zůstávali, byli pověřeni Rudolf Bauer a inž. Ota Beck. S rozpuštěním samosprávy byla zrušena i pracovní povinnost a definitivně likvidována zdravotní služba bývalého ghetta.⁶⁴

Důležitou úlohu sehrál při likvidaci tyfové epidemie v Terezíně také úřad pověřence národního výboru. Zřízení tohoto orgánu souviselo s novým vývojem veřejné správy v osvobozeném Československu. Pro vytvoření místního orgánu státní moci a správy, národního výboru, nebyly v Terezíně podmínky jako v jiných obcích. Koncem války zde žilo minimum civilního obyvatelstva, a to jen na předměstí, tzv. Krétě, která za okupace nebyla součástí ghetta. Samotné město, odkud byli jeho původní obyvatelé vystěhováni v polovině roku 1942, a Malá pevnost, byly zaplněny vězni.

Je známo, že v ghettu se tajně scházela skupina komunistů, která plánovala vytvoření národního výboru, ale tato iniciativa byla rozbita odchodem likvidačních transportů do Osvětimi na podzim roku 1944.⁶⁵ Když byl Terezín počátkem května 1945 převzat zástupcem MČK, mohli vězňeni komunisté konečně vystoupit z ilegality. Specifika Terezína a zejména tragické poměry v závěru války nakonec v této obci oddálily vytvoření národního výboru.⁶⁶

Také v Malé pevnosti zamýšleli vězni vytvořit výbor, po osvobození označovaný dále jako samospráva vězňů. Základem činnosti tohoto vězeňského výboru byla pomoc nemocným spoluvězňům, která probíhala v souladu se záchrannými pracemi členů ČPA. Spočívala v zajištění chodu dezinfekční a odšívovací stanice, v péči o hospodářství Malé pevnosti (původně majetek SS), o chod prádelny, kuchyně a dílen. Společně s četnickým oddílem byla vykonávána strážní služba. Z iniciativy samosprávy byla již v květnu prováděna odborníky z Kladna, Roudnice nad Labem a Kralup nad Vltavou asanace zamořených objektů.⁶⁷ Díky této urychlené asanaci objektů Malé pevnosti zde mohl být kromě pacientů ubytován také ošetřovatelský, správní a hospodářsko-technický personál ČPA.⁶⁸ Významnou činnost provádělo správní oddělení samosprávy, jehož součástí byla tzv. informační kancelář. Zde byla vystavována bývalým vězňům potvrzení o věznění v Malé pevnosti, k bezplatné jízdě železnicí při repatriaci a také doporučení k přijetí do nemocnice či sanatoria.⁶⁹ Později byl v Malé pevnosti zřízen úřad tzv. likvidátora bývalé německé policejní věznice. Pracovali zde opět bývalí vězni, kteří prováděli soupis majetku SS, vystavovali úmrtní listy žadatelům, rozesílali tzv. efekty (oděv, prádlo, osobní věci a cennosti) bývalým vězňům nebo pozůstalým, které byly každému vězni při příchodu do věznice odebírány.⁷⁰

Ve dnech 30. srpna — 4. září 1945 bylo vyhověno přáním pozůstalých a byla provedena exhumace šesti hromadných hrobů v terezínské Malé pevnosti.⁷¹ Na širokém prostranství pak bylo 16. září 1945 všech 601 exhumovaných obětí nacistické zvěle pohřbeno. Tento Národní pohřeb se za přítomnosti významných představitelů poválečného Československa stal první národní manifestací českých občanů v Terezíně.

Vraťme se nyní k úřadu pověřence. Dne 11. května 1945 zrušila ČNR v Praze terezínské ghetto.⁷² A protože v Terezíně se nevytvořil národní výbor jako v jiných obcích, ustavil Zemský národní výbor v Praze bohušovického občana MVDr. Miloše Nádvorníka do funkce pověřence národního výboru. Jeho posláním bylo zastupovat zde státní moc a správu a současně pomáhat při zdolávání tyfové epidemie.⁷³

Když v polovině srpna skončila činnost repatriační komise, vydal úřad pověřence dne 22. srpna vyhlášku následujícího znění: „ . . . v těchto dnech končí v Terezíně repatriační akce, a proto je nutno učiniti potřebná opatření, aby

Terezín mohl být plánovitě asanován a opět účinně způsobilý k obývání. Provedení asanace však ztěžuje malý zbytek osob, které se zdržují v Terezíně, ačkoliv již byla všem poskytnuta vícekrát možnost repatriace do svých domovů. Vybízím proto všechny osoby bydlící uvnitř bývalého opevnění Terezína, které nejsou zde ani zaměstnány, ani nejsou v nemocniční péči, aby se nejdříve do soboty 25. srpna 1945 vystěhovaly.⁷⁴ Obsah vyhlášky v podstatě tlumočil příkaz hygieniků, kteří odmítali dát souhlas ke znovuosídlení města, dokud nebude provedena zevrubná asanace všech objektů a město po několik měsíců úplně vyklizeno.

Dnem 20. srpna 1945 převzala okresní správní komise v Litoměřicích do své správy veškerá území, jež byla v době nesvobody přiřčena k okresu Roudnice nad Labem (včetně Terezína). Územní rozsah okresu Litoměřice byl tak navrácen do stavu ke dni 29. září 1938.⁷⁵ Od počátku léta do pozdního podzimu probíhala v Terezíně hlavní fáze likvidace movitého a nemovitého majetku bývalého ghetta. S jejím završením skončila i 31. října 1945 činnost pověřence národního výboru pro Terezín a správa Terezína byla převedena pod MNV v Litoměřicích.⁷⁶

Několik málo dní po 5. květnu 1945 se sešli bývalí terezínští občané na veřejné schůzi v Roudnici nad Labem, kde zvolili přípravný výbor a uložili mu provést jejich návrat do původních domovů.⁷⁷ Realizace tohoto přání, jak víme, zatím nebyla možná. Tyfová epidemie v Terezíně podstatně oddálila znovuosídlování města. Ani po skončení repatriace nemohlo být osídleno. Nejdříve bylo nutné Terezín asanovat — tzn. odhmyzit a dezinfikovat všechny budovy, vyčistit vodovodní řad a kanalizaci. Na tom hygienikové bezpodmínečně trvali. S asanačními pracemi bylo započato již na podzim roku 1945 a díky tomu mohla v Terezíně bez obav přezimovat početná jednotka Rudé armády.⁷⁸

Přání bývalých terezínských občanů navrátit se do svého města bylo realizováno až v roce 1946. Vycházelo z dekretu prezidenta republiky č. 121 Sb. z 27. října 1945, který v paragrafu 12, odstavec 4 stanovil: „Neplatno je zrušení Lidic a Terezína, provedené opatřeními okupační moci.“ A tak od června 1946 byla pro Terezín ustavena místní správní komise a terezínským občanům byl povolen návrat do města.⁷⁹ Velkou část objektů převzala dočasně do své správy československá armáda, která se zasloužila společně s občany o znovuoobnovení města. Tímto aktem se do Terezína opět navracel radostný mírový život.



Pro rekonvalescenty po skvrnice a břišním tyfu byl zřízen nouzový lazaret na ženském dvoře v Malé pevnosti.



Těžce nemocní vězni byli přemísťováni ze IV. dvora Malé pevnosti do nemocnic ve městě Terezíně.



Karikatura MUDr. Jindřicha Karpíška, vedoucího lékaře tzv. Československé státní pomocné nemocnice v Terezíně.



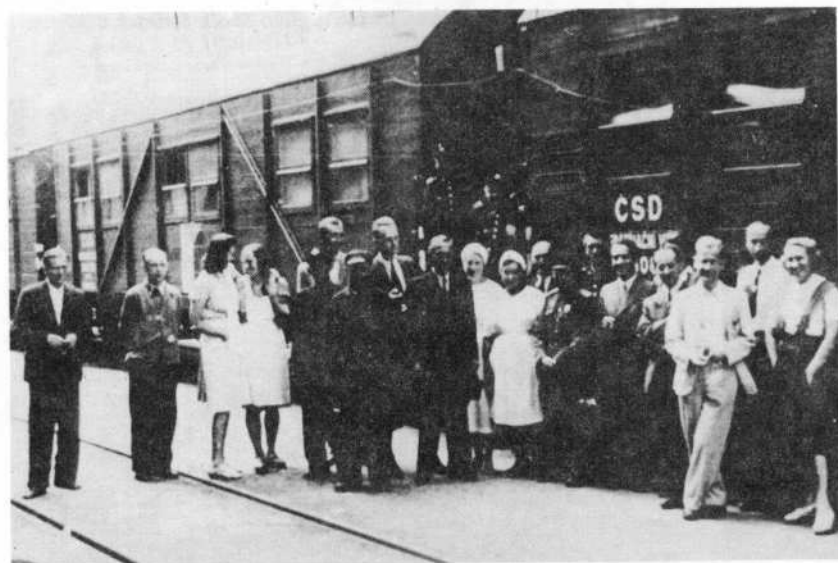
Do Terezína přicházela pomoc z blízkého i vzdálenějšího okolí. Snímek z nádvoří Sudetských kasáren.



Společná fotografie českých a sovětských zdravotníků, kteří se podíleli na likvidaci tyfové epidemie v Terezíně.



Osvobození vězni odpočívají na tereziánském náměstí.



Repatrianti před odjezdem z Terezína. Vpravo v popředí vedoucí samosprávy ing. Jiří Vogel.

Poznámky:

- ¹ Úmrtnost vězňů v terezínské Malé pevnosti, in: Terezínské listy č. 7/1977, s. 32—44; Trhlíková, M.: Tábor smrti pod Radobýlem, Praha 1975, s. 41—42; Jarošová, J.: Terezín v roce 1945, in: Terezínské listy č. 4/1974, s. 17—18; PT, Sb. vzpomínek č. 1, 2, 349, 560 aj.
- ² PT, Sb. vzpomínek č. 1, 2, 949.
- ³ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46 a Lsp 441/47.
- ⁴ Podrobněji v knize A. Hájkové a D. Tomáška: Poslední poprava v Terezíně, Praha 1988.
- ⁵ PT, Malá pevnost, A 1028/2; PT, Sb. vzpomínek č. 949.
- ⁶ PT, Sb. vzpomínek č. 560 a 1734.
- ⁷ Podrobněji Benešová M.: Likvidace tyfové epidemie a osvobození Terezína, in: Novák, V. a kol., Malá pevnost Terezín, Praha 1988, 2. vyd., s. 232—247.
- ⁸ PT, Sb. vzpomínek č. 5, 22, 156, 157, 323, 560, 740, 1078, 1101, 1255, 1776 a 1948; PT, Sb. pozůstalostí, A 501, A 7122.
- ⁹ PT, Sb. vzpomínek č. 262, 292, 1509, 1925 aj.
- ¹⁰ PT, Malá pevnost, A 1028/2; SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1200/46.
- ¹¹ PT, Malá pevnost, A 1040; PT, Sb. vzpomínek č. 8, 78, 1915 a 2090.
- ¹² PT, Sb. pozůstalostí, A 72/1; PT, Malá pevnost, A 1028.
- ¹³ PT, Sb. vzpomínek č. 262, 351, 560, 701, 740, 1078 a 1206; PT, Sb. pozůstalostí, A 6658.
- ¹⁴ PT, Sb. pozůstalostí, A 6658.
- ¹⁵ PT, Sb. pozůstalostí, A 367/1, A 3101; PT, Sb. vzpomínek č. 8, 740, 949 a 1078.
- ¹⁶ PT, Sb. vzpomínek č. 560, 1734 a 1836; PT, Sb. pozůstalostí, A 6658.
- ¹⁷ PT, Sb. pozůstalostí, A 6658.
- ¹⁸ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/3; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, Pověřena zpráva ku dni 13. 5. 1945 o Malé pevnosti v Terezíně.
- ¹⁹ PT, Malá pevnost, A 1028/1; Joza, J.: Nacisty umučení vězňové Malé pevnosti Terezín, in: Terezínské listy č. 12/1982, s. 5.
- ²⁰ Lagus, K. — Polák, J.: Město za mřížemi, Praha 1964, s. 278; PT, Sb. pozůstalostí, A 351/13 a A 370/1.
- ²¹ Jarošová, J.: c. d., s. 18—19, 22—23.
- ²² Adler, H. G.: Theresienstadt 1941—1945, Tübingen 1960, 2. vyd., s. 215.
- ²³ PT, ghetto Terezín, A 3500.
- ²⁴ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/13; Lederer, Zd.: Ghetto Theresienstadt, London 1953, s. 193.
- ²⁵ Adler, H. G.: c. d., s. 216—217.
- ²⁶ Adler, H. G.: c. d., s. 217; Lederer, Zd.: c. d., s. 191.
- ²⁷ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/2, A 367/2, A 370/1, A 3561 a A 3562; PT, Sb. vzpomínek č. 560, 855, 1763 aj.; Amort, Č.: Na pomoc československému lidu, Praha 1960, s. 463—464.
- ²⁸ PT, Sb. pozůstalostí, A 370/1, A 3561 a A 3562; PT, Sb. vzpomínek č. 1763
- ²⁹ PT, Sb. pozůstalostí, A 340/1, A 3101, A 3561; PT, Sb. vzpomínek č. 1763; PT, ghetto Terezín, A 3503.
- ³⁰ PT, Sb. vzpomínek č. 1763.
- ³¹ PT, Sb. pozůstalostí, A 3099—A 3101.
- ³² PT, Sb. pozůstalostí, A 351/11, A 3101; PT, Malá pevnost, A 103/86.
- ³³ PT, Sb. pozůstalostí, A 3101.
- ³⁴ PT, Sb. pozůstalostí, A 3101; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 161/45.
- ³⁵ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/1.

- ³⁶ PT, Osvobození, A 164/81; PT, Sb. vzpomínek č. 560, 740, 1078; PT, Sb. pozůstalostí, A 3101; OA Litoměřice, Tereziánské ozdravovny (pamětní kniha).
- ³⁷ PT, Sb. pozůstalostí, A 3101; PT, Sb. vzpomínek č. 740 a 1078; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 271/45, 273/45, 298/45 a 349/45; Fízdělová, J. A.: Na pomoc Terezínů!, in: Tereziánské listy č. 10/1980, s. 4.
- ³⁸ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 273/45.
- ³⁹ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/13.
- ⁴⁰ Lagus, K. — Polák, J.: c. d., s. 281.
- ⁴¹ PT, Sb. pozůstalostí, A 370/1; PT, Sb. vzpomínek č. 560, 2011, 2013.
- ⁴² PT, Sb. pozůstalostí, A 370/3; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 1/45; Rudé právo z 23. 5. 1945.
- ⁴³ PT, Sb. pozůstalostí, A 310.
- ⁴⁴ Lederer, Zd.: c. d., s. 196; PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁴⁵ Lagus, K. — Polák, J.: c. d., s. 269—270.
- ⁴⁶ PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁴⁷ PT, Osvobození, A 264/83; PT, Sb. pozůstalostí, A 351/13; A 3595, A 3596, A 3597, A 5659; PT, Malá pevnost, A 2660.
- ⁴⁸ PT, Sb. pozůstalostí, A 370; Lederer, Zd.: c. d., s. 196.
- ⁴⁹ PT, Sb. pozůstalostí, A 5661.
- ⁵⁰ PT, Sb. pozůstalostí, A 370; PT, Malá pevnost, A 103/86; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, korespondence z 6. 6. 1945; Adler, H. G.: c. d., s. 726, pozn. 49.
- ⁵¹ PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁵² PT, Sb. pozůstalostí, A 370 a A 370/3; Adler, H. G.: c. d., s. 218.
- ⁵³ PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁵⁴ Tamtéž.
- ⁵⁵ Tamtéž.
- ⁵⁶ Tamtéž.
- ⁵⁷ PT, Sb. pozůstalostí, A 370; Adler, H. G.: c. d., s. 719, pozn. 46a.
- ⁵⁸ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, korespondence ze 7. 8. 1945; Adler, H. G.: c. d., s. 726, pozn. 50a.
- ⁵⁹ PT, Sb. pozůstalostí, A 370; Lederer, Zd.: c. d., s. 196.
- ⁶⁰ PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁶¹ PT, ghetto Terezín, A 3499.
- ⁶² OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 94/45, 248/45.
- ⁶³ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, Vyhláška o povinném přihlašování a odhlašování z 30. 6. 1945.
- ⁶⁴ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 428/45 a korespondence z 16. 8. 1945; PT, Sb. pozůstalostí, A 370.
- ⁶⁵ Kárný, M.: Z historie komunistické organizace v tereziánském koncentračním táboře, in: Fronta byla všude, Praha 1983, s. 96 (rukopis uložen v archívu ÚV ČSPB Praha, pod číslem 2967).
- ⁶⁶ PT, Malá pevnost, A 2664; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, korespondence z 19. 5. 1945.
- ⁶⁷ PT, Sb. pozůstalostí, A 351/8.
- ⁶⁸ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, korespondence z 19. 5. 1945 a Hlášení štktpt. Stganislava France o Malé pevnosti v Terezíně z 13. 5. 1945; PT, Malá pevnost, A 103/86 (č. j. 3072/45).

- ⁶⁹ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, korespondence z 19. 5. 1945; PT, Malá pevnost, A 390/83; A 1028/2.
- ⁷⁰ PT, Malá pevnost, A 390/83; OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 181/45.
- ⁷¹ PT, SPUNH, Zápis o exhumaci v Malé pevnosti; PT, Sb. pozůstalostí, A 338/33-1 a A 338/34; Dubenský, F. K.: Kalvarie českého národa. Malá pevnost Terezín. Bohušovice nad Ohří, květen 1946.
- ⁷² PT, Sb. pozůstalostí, A 351/8 a A 351/9.
- ⁷³ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, Předávací protokol z 31. 10. 1945 a č. j. 226/45; PT, Sb. pozůstalostí, A 351/9.
- ⁷⁴ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, Vyhláška pověření z 22. 8. 1945.
- ⁷⁵ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, č. j. 518/45.
- ⁷⁶ OA Litoměřice, Pověřenec národního výboru pro Terezín, Spisy likvidační komise a předávací protokol z 31. 10. 1945.
- ⁷⁷ PT, SPUNH, brožura Národní pouť v Terezíně 18. května 1947.
- ⁷⁸ PT, Malá pevnost, A 103/86 (č. j. 1465/45).
- ⁷⁹ Svobodný Máchův kraj ze 7. 6. 1946; PT, SPUNH, brožura Národní pouť v Terezíně 18. května 1947.

KONCENTRAČNÍ TÁBOR GROSS-ROSEN A OBČANÉ ČSR V LETECH 1941 – 1945

ANDĚLÍN GROBELNÝ

1. část

Je všeobecně známo, že koncentrační tábory v nacistickém Německu byly již od roku 1933 budovány záměrně jako nástroj fašistického teroru a že jako takové od samého počátku plnily specifické úkoly k potlačení jakéhokoliv demokratického hnutí a k upevnění moci Hitlerova režimu. V podstatě tedy šlo o podržení kontrarevolučního systému, i když nacisté ve svém tisku často hovořili o německé revoluci. Formálně byl pobyt zatčených lidí v koncentračních táborech motivován a veřejnosti tlumočen jako preventivní ochranná vazba. Později se na vysvětlování nedbalo a do koncentračních táborů se dostávali i lidé jiného profilu. Postupně se však měnil i charakter jednotlivých koncentračních táborů. Mimo jiné se to stávalo také proto, že tyto tábory přecházely ze státní správy, resp. Správy ozbrojené složky nacistické strany SA (Sturmabteilung) v souvislosti se změnami postavení této složky, jejíž místo pak zaujímaly další složky NSDAP, především SS (Schutzstaffel). Právě složky SS se staly (po červnu 1934) určující silou nacistického režimu. Vládly neomezeně a v podstatě i bez kontroly. Většinou navazovaly na činnost státní policie (Geheime Staatspolizei-gestapo), která vlastně prováděla politiku tzv. prevence a určovala, kdo bude zadržen, a ovlivňovala i délku pobytu jednotlivých internovaných v místech nuceného pobytu. Úloha SS a všech jejích podřízených složek, stejně tak gestapa, se měnila. Čím byly tyto organizace silnější, tím větší podíl na moci si přisvojovaly. Trestní zákon pro ně neplatil a byl jen formální zástěrkou fašistické zvrůle. Zatčení a internovaní neměli žádnou ochranu, existujících zákonů se nemohli dovolávat, nenašel se pro ně obhájce, protože každým dnem se z praktického života v oblasti politiky vytrácela odvaha a také možnost ingerence ve prospěch postižených.

Situace se měnila po násilném zabírání a pak i válečných akcích nacistického Německa. Nacisté přistoupili nejen k likvidaci svých ideových odpůrců, k definitivnímu rozbití jakéhokoliv opozice, nýbrž také k realizaci svého rasového a národnostního programu, který sledoval vyhubení židovského obyvatelstva a všech slovanských národů. Mezinárodní vojenský tribunál v Norimberku označil a odsoudil nacistické organizace za zločinecké. Tím prakticky odsoudil i koncentrační tábory jako součást systému těchto organizací za zločinecké. Projevilo se to výrazně v tzv. osvětimském procesu, kde byly rozsud-

ky Norimberského tribunálu upřesněny na příkladech účasti čtyř základních složek nacistického režimu — NSDAP, gestapo a Sicherheitsdienst, SS a SA — na vybudování a vedení největšího z koncentračních táborů Osvětim. Proces s osvětimskými vrahy se sice ve specifikaci zločinnosti omezil na jejich činnost na polském území, ale platnost tohoto zjištění a prozkoumání je širší. Ostatně výroky Norimberského tribunálu to umožňují, neboť stanovily, že organizace německých koncentračních táborů je organizace zločinecká.

Rozsudek Norimberského tribunálu analyzuje vznik hitlerovských koncentračních táborů v kapitole nazvané „Upevnění moci“. Nenajdeme zde úplné poučení, avšak doplňující závěry lze čerpat z výroků amerických vojenských soudů vedených proti ústředním státním nebo stranickým úřadům třetí říše nebo proti německým skupinám specialistů, např. lékařů a právníků. Značný význam mají soudní výroky v procesech s německými průmyslníky. Konkrétní zločiny proti lidskosti (kromě jiných) byly dosvědčeny v procesu s hospodářskou správou složky SS WVHA (Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt), kde se uvádělo, že jen v měsíci srpnu 1944 zahynulo v nacistických táborech, které tento úřad spravoval, 1 136 286 osob. Dále to byl proces s vedením Rasse- und Siedlungs-Hauptamt (RuSHA), proces s nacistickými lékaři, s průmyslníky F. Flickem a Kruppem von Bohlen a s vedením koncernu IG Farben. Tyto procesy dokázaly masový rozsah zločinů spáchaných ve všech koncentračních táborech.¹

Zločinná aktivita byla prokázána rovněž nacistické branné moci. Wehrmacht byl odsuzován zejména v souvislosti s koncentračním táborem Gross-Rosen, který zpočátku soustřeďoval rovněž sovětské válečné zajatce a byl v první fázi pod dohledem německé armády.²

Koncentrační tábor Gross-Rosen zůstal dosti dlouho poněkud stranou pozornosti našich historiků. Je to pochopitelné, neboť v prvních letech nacistické okupace byli čeští vlastenci, zejména komunisté, zatýkáni a posíláni do tehdy „zaběhaných“ koncentračních táborů a věznic, v první řadě do Dachau, Mauthausenu, Buchenwaldu, Sachsenhausenu-Oranienburgu, od roku 1941 pak do Osvětimi, která se stala jakýmsi ústředním likvidačním táborem pro Poláky, Čechy a židy. Nacistům vyhovovala proto, že byla umístěna na okupovaném polském území, kde byla už za polského státu vybudována rozsáhlá vojenská kasárna a kam bylo možno poměrně snadno dopravovat celé vlaky s tisíci proskribovaných osob.

V prvních letech druhé světové války Gross-Rosen ještě neexistoval. Nebyly pro to vhodné podmínky. V té době totiž byla většina německého válečného průmyslu rozmístěna v západních částech Německa. Teprve potíže s tzv. bleskovou válkou a stále intenzivnější nálety britských letadel na Německo způsobily nutně přemášení válečné výroby nebo jejích pomocných odvětví do

středních a východních provincií třetí říše. Jednou z těchto vhodných a dosud válkou nepostihovaných provincií bylo Dolní Slezsko. Tam se postupně přemisťovaly některé podniky známých koncernů a firem, např. F. Krupp, IG Farben, Dynamit Nobel a dalších, které potřebovaly stále více pracovních sil. Tyto síly po přepadení Sovětského svazu v červnu 1941 bylo možno jen stěží obstarávat z místních zdrojů. Bylo tedy nutno využít válečných zajatců a vězňů koncentračních táborů. Pro první vybudovala nacistická wehrmacht zajatecký tábor Lamsdorf (Łambinowice) v blízkosti města Hlivity, pro druhé to byl Gross-Rosen, nedaleko československých hranic.

Z hlediska utrpení československého lidu neměl tento nový koncentrační tábor takový význam jako již uvedené tábory a jejich pobočky. Většinu vězňů tam tvořili Poláci a sovětsíi občané. Přesto jej nemůžeme nechat stranou zájmu, neboť v něm pobývalo více než tisíc našich občanů, z nichž několik set zde také zahynulo. Podle předběžné zprávy víme, že v žádostech o přiznání osvědčení podle zákona č. 255/46 uvádí přes 950 žadatelů jako místo svého věznění Gross-Rosen.³

Přípis hlavní správy hospodářského úřadu složek SS v Oranienburgu z 5. ledna 1945 informoval K. H. Franka o stavu protektorátních vězňů v nacistických koncentračních táborech za měsíc prosinec 1944. Z celkového počtu 11 881 vězňů bylo 460 Čechů (z toho 1 žena) vězněno v Gross-Rosen. Za prosinec tam přibýlo 102 vězňů a 76 jich bylo přemístěno jina. „Přirozenou“ smrtí zemřelo 8 Čechů a 1 byl zastřelen „na útěku“. Ve srovnání s počty Čechů v Buchenwaldu, Flossenbürgu, Dachau, Ravensbrücku a v Doře-Mittelbau to byl počet poměrně malý. Nezahrnoval však vězně, kteří zemřeli nebo byli ubiti nebo jinak usmrceni v době do 30. listopadu 1944. Neuváděl také počty vězňů v Terezíně, Litoměřicích a nepravděpodobně nízký byl uvedený počet českých vězňů v Osvětimi (pouze 41!). Nelze tedy brát početní údaje citovaného přípisu jako zcela věrohodné, i když byly sdělovány tak významnému nacistovi, jakým byl K. H. Frank.⁴

Tento počet nelze chápat jako definitivní. Bude nutno ještě prozkoumat kartotéky politických vězňů, tj. mrtvých za pobytu v tomto táboře, zemřelých po válce, dosud žijících, stejně jako kartoteční záznamy pozůstalých, kteří uvádějí jako místo věznění jejich živitele (jde o vdovy po obětech, vdovy po zemřelých, jejich děti) Gross-Rosen. Tato práce nebude jednoduchá, nicméně stojí za to pokusit se o maximální kompletaci údajů a o stanovení místa koncentračního tábora Gross-Rosen v martyrologii československého obyvatelstva.

Pokusili jsme se aspoň o první krok. Prozkoumali jsme dostupnou literaturu a kartotéku Českého svazu protifašistických bojovníků v Karviné, Ostravě a Opavě. Hlavně však jsme prostudovali polskou historickou literaturu

o Gross-Rosen, která je postavena především na tisících vzpomínek bývalých vězňů. Tyto vzpomínky soustředila Hlavní komise pro zkoumání hitlerovských zločinů (Główna Komisja Badań Zbrodni Hitlerowskich) ve Varšavě a její pobočky v celém Polsku. Konfrontace velkého množství vzpomínek umožnila objektivní pohled na historii a hlavně provoz koncentračního tábora. Závažným pramenem nám byla rovněž torza materiálů vzniklých z činnosti správy tohoto tábora, která se dochovala ve Vojvodském státním archívu ve Vratislavi (Wojwódskie Archiwum Państwowe Wrocław).

Vznik a rozšíření tábora

Koncentrační tábor Gross-Rosen (dnes Rogoźnica v PLR, Slezsko) se zrodil v roce 1940. V obci existoval velký kamenolom, do něhož byli vězňové nasazeni dne 2. srpna 1940. Jejich úkolem bylo připravit nutná zařízení, která by umožnila ubytování většího počtu vězňů jako pracovních sil. Zároveň měly být vytvořeny podmínky, které by připomínaly ostatní koncentrační tábory třetí říše. První transport sem byl vyslán z koncentračního tábora Sachsenhausen-Oranienburg. Mezi stem vězňů bylo 98 Poláků a 2 Němci. Shodou okolností přivedl eskortu příslušník zbraní SS Anton Thuman, který se také stal prvním velitelem v Gross-Rosen a později měl významnou funkci ve vedení koncentračního tábora v Majdanku.

Postupně přijížděly transporty z Buchenwaldu, Dachau a Oranienburgu. U jednoho z polských politických vězňů, který sem byl dopraven v prosinci 1941, bylo zjištěno táborové evidenční číslo 1487. To však neznamená, že zde nebyl větší počet vězňených osob. Mezi očíslované vězně např. nebyli zařazováni sovětsí váleční zajatci, jichž bylo do Gross-Rosen v listopadu 1941 dopraveno zhruba 2 500. Tito zajatci byli umístěni zvlášť a od civilních vězňů byli odděleni ostnatým drátem. Zprvu byli pod dohledem německé armády, později je převzal dozor složek SS.

Koncentrační tábor Gross-Rosen byl zpočátku jednou z poboček tábora v Oranienburgu u Berlína. Od jednoho baráku pro vězně se rychle přešlo k dalším. Pod vedením lagerführera Thumana prožívali vězňové velmi těžké období, které skončilo na přelomu roku 1942/1943 Thumanovým odchodem do Majdanku. Typické pro toto období byly velmi primitivní podmínky ubytování a celého táborového režimu, těžká fyzická práce a mučení vězňů, na němž se podílel rovněž sám Thuman. Nedostávalo se jídla, mýdla, ručníků, jeden čas byl dokonce velký nedostatek vody, takže se vězňové museli koupat v jakýchsi bazénech s vodou, která vlastně ani nebyla vyměňována. Chyběly nejen postele, ale i slamníky. Vězňové pracovali v kamenolomu, na rozšiřování tábora a na stavbě nových baráků. Nezřídka museli pracovat v noci, o nedělích a svátcích.

Lékařská péče zprvu neexistovala. Jednak nebylo lékařů, jednak nebyly vhodné místnosti pro ošetření. Příslušníci SS vystupovali v rolích pseudosanitní služby. To znamenalo další šikanování a trápení lidí. Proto také od začátku existence koncentračního tábora se zvyšovala úmrtnost vězňů.

Pokud se po Thumanově odchodu poměry poněkud zlepšily, stalo se tak především v důsledku mezinárodního vývoje, hlavně v souvislosti se zadržáním pronikajících nacistických armád na východní frontě a také s jejich porážkou u Stalingradu. Nacisté přišli o spoustu zbraní a válečného materiálu, utrpěli těžké ztráty na lidech. To znamenalo, že vzrostla hodnota vězeňské a zajatecké pracovní síly, která musela stále více nahrazovat mladší Němce vybírané ze závodů pro bojové účely. Ale nacistická představa o tom, že dojde ke zničení nevhodných cizinců zvýšeným pracovním zatížením — Vernichtung durch Arbeit — se nikterak nezměnila.

Za nového vedoucího tábora Ernstbergera sice docházely balíčky s potravinami od příbuzných a známých, avšak vězňové z nich moc neměli, protože lepší a vydatnější věci dozorcí vykrádali.

Tábor se stále rozrůstal. Jeden z polských vězňů v březnu 1943 dostal číslo 8406, ačkoliv v táboře bylo jen zhruba 2 500 vězňů. V dubnu 1944 již zde nuceně přebývalo na 10 000 osob. V té době měl tábor 9 obytných baráků, 4 baráky nemocniční, dále dílny a různé hospodářské budovy. Kromě toho byly rozestavěny další baráky, jimž vězňové říkali „nový tábor“. Stará pec na spalování mrtvol byla nahrazena novou kremační pecí. Začalo se se stavbou plynové komory, která však nebyla dokončena. Do krematoria byly sváženy rovněž mrtvolky vězňů z filiálních táborů a poboček. Tyto filiálky vznikaly od roku 1943, zvláště pak v roce 1944, a dohromady soustřeďovaly více vězňů než kmenový tábor. Byly zřizovány v bezprostřední blízkosti průmyslových podniků.

Tento tábor, který ležel asi 60 km jihozápadně od Vratislavi a asi 1 km od městečka Gross-Rosen na svahu kopce mezi lesy, byl obehnan dvěma řadami ostnatého drátu pod vysokým napětím. Dokola zhruba každých sto metrů se nacházely strážní věže, opatřené reflektory. Navíc byly rozmístěny ještě sloupky s elektrickými lampami. Tábor byl rozdělen na dvě části: starou a novou, byly od sebe odděleny drátěným sítím. V nové části byly jen obytné baráky pro vězně, ostatní vybavení i obytné baráky byly ve staré části.

K zásadní změně poměrů v koncentračním táboře Gross-Rosen došlo koncem roku 1944. Protože Němci museli „plánovitě“ vyklízet okupovaná území na východě, snažili se přemístit také koncentrační a jiné tábory nucené práce z těchto území. Počítali s Gross-Rosen jako s novým umístěním vězňů. Posílali sem také Poláky zajistěné v době varšavského povstání. Kapacita (10 000 osob) byla v té době silně překročena. Stávalo se, že vězňové neměli ani stře-

chu nad hlavou. Znamenalo to nový růst nemocnosti a s ní i úmrtnosti. Oběti byly v té době nejvyšší.

K likvidaci tábora došlo v polovině února 1945. Stalo se tak pod tlakem sovětských armád, které osvobodily koncem ledna Katovice a Osvětim a tlačily se směrem k Vratislavi. Gross-Rosen se stal útočištěm některých pochodů smrti. A brzy nato velení tábora samo organizovalo pochody smrti směrem na západ. Sovětské oddíly zastihly koncentrační tábor vyprázdňený; mohly je uvítat jen stovky nemocných, které SSmani nestačili postřílet.⁵

Dosud bylo zjištěno, že do Gross-Rosen bylo v letech 1940—1944 dopraveno 73 hromadných transportů vězňů, z nichž jen jeden pocházel z obsazeného čs. pohraničí. Byl to transport z Mostu v severních Čechách, který přijel 15. ledna 1943. Ostatní transporty sem směřovaly z německého, jeden ze sovětského, ponejvíce však z polského území: Dachau 1, Flossenbürg 2, Buchenwald 2, Oranienburg 1, Královec (Königsberg ve vých. Prusku, dnes Kaliningrad) 1, Prusskau 1, Breslau 5, Osvětim 9, Radogoszcz 2, Mysłowice 1, Kraków 11, Żabikowo 2, Varšava 7, Lvov 2, Częstochowa 3, Radom 4, Kielce 4, Turek 1, Zakopane 1, Majdanek 2, Augustów 1, Łódź 1, Poznań 1, Sosnowiec 1.⁶

V jiném soupisu se uvádí ještě transport asi 30 osob z Terezína ke dni 28. 5. 1944.⁷ V české literatuře je zmínka o převozu českých vězňů z Terezína v počtu 101 a 92 osob, i když se nepíše o počtu transportů.⁸ Z toho je vidět, že počet transportů byl větší.

Ve službách německých firem a monopolů

O ekonomickém významu tábora pro německý válečný průmysl svědčí skutečnost, že vězňové kmenového tábora i jeho filiálek byli zaměstnáváni u těchto německých průmyslových podniků: Duramill Gesellschaft Dyhenfurth, Duramill Gesellschaft Dyhenfurth Bau, F. Krupp—Bertha—Werke Fünfteichen, Phrix-Werke Hirschberg, Hochfrequenzforschung, Hubert Land Holzbau Bunzlau, Getawendt Reichenau bei Gablonz, Dorries Füllern Bad Warmbrunn, Kramste-Mether u. Prahne Abt. Landeshut, Christoph u. Unmach AG. Niesky, Flugplatzausbau Brieg, Elektroacoustic KG Namslau, Dynamit AG Nobel Christianstadt, Siemens u. Halske Gross-Rosen, Der Baubevollmächtigte i Bez. d. Rue Lager Paulbrueck, Der Baubevollmächtigte i Bez. d. Rue Lager Kittlitzstreben, „Fame“ Fahrzeug u. Motowerke Asslau, Sonderbauvorhaben Niederschlesien, Walter Hartmannsdorf, Deutsche Wollwaren Manufaktur GmbH Grünberg, Askania-Werke AG Hirschberg, Christian Dierig AG Langenbielau. To byly firmy, které využívaly mužských vězeňských sil. Pro ženy byly určeny tyto podniky a firmy: Flachswerk Mittelschlesien, Grunschwitz Textilwerke AG, Ferd. Hanse Peterswaldau, Alois

Haase Trautenau (Trutnov), AG Buhl Sohn Schatzlar (Žacléř), Vereinigte Textilwerke K. H. Barthel u. Co Gabersdorf (Libeč), Johann Etrich AG Trautenau (Trutnov), I. A. Kluge Oberaltstadt (Horní Staré Město), Ignatz Diehl Peterswaldau, Gebrüder Walzel CG Parschnitz (Poříčí, dnes část Trutnova), GP Flechtner Langenbielau, Friedrich Krupp AG Wüstegiersdorf. Kromě těchto projevily zájem o práci vězňů OT Bauvorhaben Riese Bad Charlottenburg (8 000 vězňů), Glassfabrik Weisswasser (Bílá Voda, okr. Šumperk — na 5 000 vězňů) a Wagonfabrik Goerlitz (asi 1 000 vězňů). Navíc bylo vězňů používáno při úklidu, opravách a jiných potřebných pracích pro tyto jednotky zbraní SS: Ersatz PH Breslau—Lissa, SS — Unterführerschule—Treskau a SS Freiw. Geb. Division Neuhammer.

Všechny práce byly zadávány s úmyslem co nejvíce fyzicky poškodit postižené vězně. O systém zničení dozorcí orgány dbaly velmi přísně, navíc ještě záleželo na osobní iniciativě některých dozorců, kteří co nejvíce vězně ponižovali, ničili lidskou důstojnost, aby je zlámali psychicky, což jim pak usnadňovalo jejich účinnější deptání. Pracovalo se od 6 hodin ráno do 6 hodin večer, v zimě od tmy do tmy. Nezřídka museli vězňové pracovat dlouho do noci bez ohledu na to, že nebudou moci reprodukovat svou pracovní sílu. Totéž platilo o nedělích a svátcích. Podle některých vězňů, kteří prošli několika koncentračními tábory, byly pracovní i jiné podmínky ještě horší než v Osvětimi nebo Majdanku. Hlavní zaměstnání v kmenovém táboře bylo v kamenolomu. Pro trestní komanda platily daleko přísnější podmínky, vězni tedy měli i větší dřinu, jež většinou skončila onemocněním a smrtí. Na práci se chodilo v tzv. pracovních komandech. Teprve od roku 1943 některé firmy žádaly vytvoření zvláštních pracovních čet a skupin, které byly vedeny ke kvalifikovanější práci. Týkalo se to např. firem Siemens, Blaupunkt a Krupp. To vedlo k zřizování menších nebo větších filiálních táborů v blízkém i vzdálenějším okolí. Tyto firmy nepřijímaly každého vězně, ale na jakémsi trhu si vybíraly pokud možno nejsilnější a nejzdravější vězně.⁹

Hygiena a stravování

Zmínili jsme se, že už od samého počátku byly v koncentračním táboře Gross-Rosen hrozné hygienické a zdravotní poměry. Teprve s postupem doby se od léta 1942 situace v tomto ohledu mírně zlepšila. Tehdy byli příkázání k ošetřování nemocných polští lékaři dr. Hałgas a dr. Żegleń. Pracovali samozřejmě v primitivních podmínkách. Neměli k dispozici chirurgické ani jiné nástroje, nedostávalo se jim léků a hlavně chyběla vydatnější strava, která by předešla mnohá onemocnění. Nejčastěji se v táboře vyskytovaly tyto nemoci: hnisavé vředy a otravy krve, hnisavé rány, poranění různého druhu, odřeniny, odpařeniny, skvrnitý tyfus, průjmová onemocnění různého druhu,

svrab. Nedostatek bílkovin způsoboval otoky nohou a holení. V zimě se často vyskytovala chřipka, četné zápaly plic, jednu dobu zde bylo asi tisíc případů onemocnění na trachom. Denní stav nemocných byl v roce 1942 asi 800, koncem roku 1943 již 1500. V roce 1944 byl k ošetřování nemocných přikázán ještě dr. Konopka. V listopadu a prosinci 1944 bylo „hospitalizováno“ přes 2 000 osob. Dozor nad lékaři-vězni vykonával německý lékař dr. Schmidt z Gross-Rosen, který však svou funkci vykonával velice zběžně. Objevoval se hlavně při příjezdu nových transportů. Hygienické poměry se trochu změnily, když byl zaveden vodovod a kanalizace, což se stalo v roce 1943.

Jídlo v táboře bylo zcela nepostačující. Průměrně dostávali vězňové 1/2 litru vodnaté polévky, někteří na svačinu 50 g chleba a plátek koňského salámu. K obědu se vydával 1 litr řídké polévky z čerstvé nebo sušené řepy, někdy to byla polévka bramborová nebo hrachová. V létě se vařila polévka ze zelných lupenů, řepy, kedlubnů a ojedinele se v ní objevovaly kousíčky brambor. Denní přiděl chleba činil 300 gramů a nebyl pravidelný, nepravidelné byly i dávky 50 g margarínu nebo 50 g koňského salámu. S těmito potravinami se v táboře obchodovalo, v valné části je však rozkrádali blokaři, káповé nebo i dozorcí z řad příslušníků SS. Přiděly potravin měly hodnotu 1 400—1 800 kalorií, spíše méně než více. Těžce pracující vězňové postrádali při svých výkonech přísun 2 000 kalorií. Tento stav vedl k ubývání na váze a k chátrání vězňů. S balíky od příbuzných nebylo možno moc počítat, protože je dozorcí vykrádali nebo nutili vězně, aby se s nimi podělili o jejich obsah.¹⁰

Táborový „řád“

Vnitřní organizace se nelišila od jiných koncentračních táborů. Bylo zde I. oddělení (komandantura), které vedl velitel tábora a v němž se soustřeďovaly celkové zprávy o životě v táboře. Druhým oddělením bylo oddělení politické, v jehož čele stál zpravidla příslušník gestapa. To vedlo kartotéku, řídilo výzvědnou službu v táboře a vyřizovalo všechny záležitosti související s přijímáním vězňů, tedy i příjezdy transportů, zařizovalo popravy a jiné exekuce vězňů. Třetí oddělení (Schutzhaftlager) mělo na starosti přesnou evidenci vězňů (Rapportführer, Blockführer), odpovídalo za organizaci zaměstnávání vězňů (Arbeitsdienstführer), cenzurovalo poštu a mělo také úřad táborového inženýra. Čtvrté oddělení se zabývalo hospodářskou správou tábora a dohlíželo na majetek vězňů. Páté oddělení tvořil táborový lékař a jeho úřad, který se staral o sanitární záležitosti. Samostatné oddělení tvořili dozorcí v počtu 273 mužů. Toto oddělení podléhalo veliteli tábora.

Nacisté zde stejně jako jinde zřídili vězeňskou samosprávu. Šlo však jen

o kamufláž s ohledem na veřejnost. V podstatě to byla prodloužená ruka dozoru SS. Ten využíval zločineckých živlů mezi vězni k provozování bezprostředního teroru a k vytvoření jakéhosi mostu mezi vězni a velením, aby se zamezilo organizování se vězňů k obraně byt' omezených zájmů. Na nejvyšší příčce vězeňské samosprávy stál tzv. starší (Lagerälteste), zpravidla vězeň německé národnosti, který měl k dispozici pisárnu (Schreibstube). Zde se vyřizovaly hospodářské záležitosti a evidence vězňů. Na každém bloku byl blokový starší (Blockälteste). Ten zodpovídal za veškeré dění na přiděleném bloku. Každý z nich měl k ruce jednoho nebo dva „vedoucí světnice“ (Stubenführer). Blokoví vedoucí mohli podle svých charakterových vlastností zpříjemnit nebo zhoršit situaci na jednotlivých blocích. Charakteristickou funkcí představoval kápo, který stál v čele pracovní skupiny, komanda. Větší skupiny vedlo i několik kápů. Ti byli nástroji esesáckých dozorců a příkladně, ba až příliš horlivě, vykonávali jejich pokyny a příkazy. Jestliže kápo nebyl v terorizování dosti aktivní, byl obvykle nahrazen jiným a zlikvidován.

V koncentračním táboře Gross-Rosen platil řád, který sice nebyl zveřejněn, ale musel být přísně dodržován. Našel se mezi dochovanými písemnostmi až po válce. Záleželo na zařazení vězňů do jednotlivých skupin: do skupiny politické (označení červený trojúhelník na blůze) patřili komunisté, sympatizující s komunismem a příslušníci odboje; ve druhé skupině byly kriminální živly (zelený trojúhelník na blůze), které se dělily na recidivisty (s označením BV) a na ty, kteří byli zajištěni preventivně (s označením SV). Třetí skupinu tvořili tzv. asociálové, tj. drobní zloději, kapsáři atd. Kromě toho byli ještě odlišováni různými barvami trojúhelníků duchovní, badatelé Písma, židé, cikáni, homosexuálové. Speciální označení dostávali ti, kteří se nějak provinili v táboře.

Podle platného řádu, který byl v Gross-Rosen vyhlášen 12. prosince 1942, byla večerka stanovena v létě na 21. hodinu, v zimě na 20. hodinu. Vězňové se museli mýt a uvést do pořádku své postele, zhasnout světla kromě světel v umývárkách a na záchodech. Předpisy se vztahovaly na zdravení nadřízených, hlášení o stavu vězňů, o práci atd. Nedodržení předpisů znamenalo tělesný trest — 25 ran. Všude byl požadován pořádek a čistota, což vzhledem k celkovým poměrům ani nebylo možné. Přidělené šatstvo a obuv patřily německému státu, musely být udržovány stále v čistotě. I to bylo samozřejmě pomyslné. Existoval zákaz přecházení z bloku na blok. Oděv zemřelých vězňů byl odváděn zpět do skladiště. Totéž se týkalo prádla.

Každý vězeň mohl měsíčně napsat nebo přijmout dva lístky nebo dopisy na předtištěných blanketech. Sdělovat mohl jen osobní zprávy a dopisy musel předkládat otevřené k cenzuře. Balíky, které vězeň dostával, mohly obsahovat jen tolik jídla, kolik mohl vězeň spotřebovat v průběhu jednoho dne.

Zbytek balíku, přesahoval-li toto množství, byl rozdělen mezi ostatní vězně, aspoň formálně tomu tak bylo. Zásadně se nesměly psát dopisy, v nichž by se požadovala pomoc. Za takový přestupek se trestalo vysázením 25 ran. V případě posláním nějakého nástroje nebo náradí hrozila vězni smrt. Vězeň nesměl mít větší částku než 15 říšských marek. To, co tuto částku převyšovalo, muselo být ukládáno na jeho konto, což samozřejmě bylo značně pomyslné. Knížky z táborové knihovny se půjčovaly na týden, a to jen v pondělí a pátek v době od 12 do 14 hodin. Za výpůjčky a stav knih zodpovídal táborový písař.

Tábor byl obehnaný ostnatým drátem pod vysokým elektrickým napětím. Nebylo dovoleno se k drátům přibližovat, ani přes ně přehazovat nějaké předměty. V takovém případě hrozil vězňům trest smrti. Každý, kdo překročil strážní linii, měl být zastřelen. Za napomáhání nebo příznivý postoj k útku měl být provinilec potrestán 25 ranami a třídním půstem. Kdo se postavil na odpor dozoru SS, čekalo ho zastřelení.

Tento „táborový řád“ vlastně připouštěl svévolné zacházení s vězni. Dozorci si jej mohli volně vykládat. Znelíbil-li se jim vězeň, mohli ho označit za útočníka, a tak mohl být tělesně ztýrán nebo i fyzicky likvidován. Ostatně, jak už bylo naznačeno, tento řád se našel v písemné podobě až později, publikován v táboře nebyl, takže o něm jen putovaly zvěsti, které samozřejmě dostávaly ráz karikatury. Vězeň se nemohl bránit, a to bylo pro jeho pobyt podstatné. Byl vydán na milost a nemilost dozorcům i jejich pomahačům z řad vězňených. Tuto skutečnost dávalo velitelství tábora i jeho dozorců nejze zejména při přijímání nových transportů. Tehdy stáli esesáci s býkovic a se zbraněmi, jichž neváhali použít. Chtěli tak dosáhnout toho, aby nově příchozí vězňové se podřídili zavedenému terorizování a aby si od samého počátku zachovávali naprostou poslušnost. Brutálním vystupováním vynikali esesáci Drozdowski, Helmut Eschner, Schrammel, Ebner, Kaiser, Jersak, Kurt Vogel a další. Zcela běžné bylo tlučení do ledvin, žaludku, obličeje, stejně tak kopání. Do „koupele“ byli vězňové v zimě honěni nazí.¹¹

Počet vězňů a úmrtnost

Protože se nedochovaly statistické materiály, které by nám umožnily zjistit počet vězňů, kteří sem byli dopraveni a kteří zemřeli nebo byli ubiti či zastřeleni, bylo nutno provést rekonstrukci počtu vězňů složitými metodami s použitím výpovědí těch vězňů, kteří okupaci a válku přežili. Polské úřady a komise doložily, že táborem prošlo na 120 000 osob. K nim další průzkum připočítal 5 000—6 000 osob, které byly v táboře zabity, aniž byly vzaty do evidence, dále asi 6 500 sovětských válečných zajatců, celkem to tedy činilo zhruba 125 000 osob. Tento počet není nikterak nadsazený, naopak drží se

spíše minimální hranice. Za celou dobu existence zahynulo v táboře přes 40 000 osob. Další oběti si vyžádala urychlená evakuace tábora a jeho poboček na počátku roku 1945. Tehdy bylo přepraveno asi 36 000 vězňů, z nichž podle střízlivého odhadu zahynula nejméně polovina. Vězňové totiž museli podstoupit pochody smrti nebo byli převáženi do centrálního Německa v otevřených železničních vagónech za krutých mrazů. Za evakuace zahynulo nejvíce Poláků a sovětských občanů.¹²

Výpočty polských komisí můžeme podpořit rozbořením několika pramených materiálů. Podívejme se tedy jejich prismatickým, jak vypadala úmrtnost v krátkém časovém období, pro které se nám do dneška dochovaly. V prvé řadě to jsou úmrtní knihy svazek 4–6 za dobu od 25. října do 10. prosince 1942.¹³ Podle 4. svazku úmrtní knihy zemřelo v táboře Gross-Rosen ve dnech 25. 10. – 2. 11. 1942 celkem 275 osob. Z toho bylo 28 osob zastřeleno „na útěku“ (mezi nimi 25 sovětských občanů, 2 Němci a 1 Polák). Z národnostního hlediska bylo mezi zemřelými 23 Němců, 1 Lužický Srb a 1 Ital, u zdrcující většiny byla uvedena ruská (tj. sovětská) národnost či státní příslušnost. Jako příčiny úmrtí byly nejčastěji zapisovány poruchy krevního oběhu a sepse, poměrně málo srdeční choroby a jen 1 případ slepého střeva. Ve dnech 4. 11. – 14. 11. 1942 bylo zapsáno 287 mrtvých, z nichž 39 bylo zastřeleno „na útěku“ (z toho 2 Němci, 37 Rusů a Ukrajinců – z nich 2 devatenáctiletí). Mezi mrtvými bylo zaneseno mnoho Rusů ročníku 1920 a 1921. Z celkového počtu zemřelých bylo 243 sovětských občanů, 14 Poláků, 23 Němců, 5 Čechů, 1 Francouz a 1 Jugoslávec. Domnělou příčinou smrti byla opět slabost krevního oběhu a sepse. Ve dnech 14. 11. – 10. 12. 1942 zemřelo 545 osob, z nichž 80 bylo zastřeleno „na útěku“ (1 z ročníku 1923, tedy devatenáctiletý). Protože nejméně 36 listů 6. svazku Sterbebuchu bylo vytrženo, musíme připočítat nejméně dalších 72 osob, čímž se nám počet mrtvých na toto období zvýší na 617! Bylo mezi nimi 468 sovětských občanů, 33 Němců, 32 Poláků, 9 Čechů, 2 Rakušané, 1 Hornolužičan a 1 Dán. Příčiny smrti byly tytéž, jen v jednom případě byl zapsán tyfus. Zajímavé je, že 24. listopadu 1942 byl do knihy úmrtí s opožděním vepsán Polák Vladyslaw Szust ze Starachovic, který byl popraven již 26. 5. 1942.

Celkem bylo od 25. 10. do 10. 12. 1942 zapsáno 1 179 zemřelých a popravených osob. Průměrně to bylo přes 17 osob denně. A to bylo jen v táboře č. II. Úmrtnost se s postupem času pochopitelně zvyšovala. Bohužel její výše se nedá přesně zjistit. Dochovalo se jen 73 drobných lístečků, jakýchsi hlášenek, které velmi stručně označovaly úmrtí jednotlivých vězňů. Na jednom z nich je uveden vězeň č. 7917 Štorek (patrně Čech), který byl do Gross-Rosen doveden 8. ledna 1945 již mrtvý.¹⁴

Kromě toho se pod stejnou signaturou dochoval krátký soupis Mezinárod-

ní dokumentační komise, který zachytil zemřelé Poláky na revírním bloku IIIa od konce prosince 1944 do 8. února 1945. Soupis neuvádí jména, jen čísla vězňů a datum jejich úmrtí. Francouzsky je zaznamenána příčina úmrtí — slabost a otoky (edémy). Na stránkách 2—5 je zapsáno 73 Poláků, na straně 6 ještě 10 Belgičanů a 2 vězňové bez uvedení národní příslušnosti a na straně 7 dalších 20 neznámých vězňů. Tedy zhruba za půldruhého měsíce zemřelo na jednom bloku 106 osob! Jinak se ještě dochovala kartotéka nemocných vězňů z let 1943—1945, v níž je 328 chorobopisů (od A po Kaczmarek), ale jsou zde zapsána pouze jména vězňů a nepíše se o výsledcích léčení.¹⁵

Obraťme nyní pozornost k dochovaným knihám úmrtí z konce roku 1942. Zjistili jsme denní úmrtnost 17,3 osob denně. Tento trend se zcela určitě neměnil k lepšímu ani později. Do konce roku 1942 zbývalo ještě 21 dnů, rok 1943 měl 365 dnů a přestupný rok 1944 — 366 dnů. Dohromady to bylo 752 dnů. Násobíme-li tento počet dnů koeficientem úmrtnosti 17,3, obdržíme číslo 13 009. A to je strašný počet obětí, ačkoliv zdaleka nemusí být úplný, neboť úmrtnost od konce roku znatelně stoupala a v prvních dnech a měsících roku 1945 dosahovala horentních rozměrů. Upozorňujeme, že naše výpočty se týkají jen tábora Gross-Rosen II, tedy ne tábora I a mnoha desítek poboček, kde smrt rovněž vykonala své zejména při jejich evakuaci a pochodech či transportech. Odhady polských historiků odboje a okupace nenadsazují, když ustálily počet mrtvých v době trvání tábora na více než 40 000 a v době evakuace na více než 38 000 vězňů (tj. přes polovinu z tehdejšího stavu vězňů). Celkově zahynulo více než polovina lidí, kteří prošli koncentračním táborem. Gross-Rosen je tedy právem označován za tábor smrti, za zločinecké dílo nacismu.

Židé a Gross-Rosen

Zkoumání židovských vězení a táborů všeho druhu naráží na velké překážky z toho prostého důvodu, že nacisté se snažili zahladit všechny stopy svého vražedného postupování vůči židovskému obyvatelstvu jak na území říše, tak na území všech okupovaných krajů. Židovský archiv při Historickém ústavu ve Varšavě sice shromáždil obrovské materiály, většinou vzpomínkového rázu, ale to je materiál druhotný, v každém případě doplňkový. Chybějí statistické údaje, které se nacistům podařilo zničit. Proto musely být nahrazeny i druhotným materiálem, který však bylo nutno navzájem konfrontovat a srovnávat, vyhodnotit, aby získal objektivnější platnost, než má sám bez náležité konfrontace.

Židovské tábory vznikaly zprvu jako tábory nucené práce, ve značné míře jako pobočky osvětivského tábora. Později byly převáděny pod správu koncentračního tábora Gross-Rosen, který navíc sdružoval ekonomickou správu

všech táborů pod dohledem složek SS. Jednotlivé tábory se postupně dostávaly pod jednotnou správu. Pracovní síla židovských vězňů byla využívána pro zbrojní podniky nebo pro závody vyrábějící dílčí součástky pro válečnou výrobu nebo pro německou brannou moc.

Tábor v Bielawie okr. Dzierżoniów (Langenbielau Kreis Reichenbach) se rozkládal asi 5 km za městem a sestával ze 6–8 (někteří vězňové tvrdili dokonce 20) baráků, většinou zděných, patrových, každý s osmi světlicemi schopnými pojmout 34 až 40 osob. Část vězňů byla zaměstnávána v Lehmanově továrně na výrobu leteckých součástek, část v cihelně. Práce v cihelně trvala 10 hodin a byla při špatném stravování velmi těžká. Raportführerem byl Němec Kleschner. Tábor byl osvobozen až 9. nebo 10. května 1945.¹⁶

Tábor Bolesławiec (Bunzlau) se rozprostíral na pozemcích firmy Hubert Land, která vyráběla produkty ze dřeva. Bylo to 6 dřevěných baráků, kde se kromě ubytoven pro vězně nacházely ještě kuchyň, umývárna, ševcovská dílna a místnost pro nemocné. Podmínky tu byly hrozné, a to jak sanitární, tak vyživovací. Neznáme údaje o počtu vězňů. Víme jen, že např. v červenci 1944 sem přijel transport 55 odborníků z tábora Kittlitztreben v Trzebieni. Vyráběly se zde postele, dřevěné baráky, atrapy letadel. Část vězňů pracovala na výstavbě nového závodu firmy Becco, která se zabývala opravou poškozených tanků. Z německých mistrů byli známí Schlacht a Bollmann, kteří šikanovali vězně i při těžké práci. K evakuaci tábora došlo v noci na 1. února 1945. Vězňové dostali na cestu 0,5 kg chleba a po 7denní cestě se ocitli uvnitř Německa, kde je 11. 4. 1945 osvobodili Američané. Nemocní zůstali na místě a byli osvobozeni sovětskými oddíly 11. dubna 1945.¹⁷

Tábor v Bolkowě okr. Jawor (Bolkau Kreis Jauer) vznikl patrně koncem roku 1944. Na počátku roku 1945 sem bylo přivezeno 200 židovských vězňů, kteří byli z Osvětimi převezeni do Gross-Rosen. Část vězňů byla zaměstnána při kácení stromů v lese. Podmínky byly otřesné. Na 6 vězňů připadl denně 1 bochník chleba, půl litru vodnaté polévky k snídani a 1 litr k večeři, občas to byl kousek sýra. Podle výpovědi jednoho vězně byl někdy kolem 15.–18. března vykopán v Bolkowě rov, do něhož bylo nalito vápno a pak do něho vhozeno a zakopáno 62 židů z Německa, Polska, ČSR a Francie. Část z nich zavraždil velitel tábora injekcemi naplněnými jedem, někteří byli pohřbeni za živa. Tábor byl údajně evakuován do Rychnova u Jablonce nad Nisou, odtud pak dále do Buchenwaldu. Přemístěno bylo asi 1 600 lidí, kteří museli pěšky do Jelení Hory, potom do Rychnova n. N.

Pracovní tábor v Brzegu Dolnym okr. Wołów (Dyhenfurt Kreis Wohlau) byl v létě 1943 přeměněn na pobočku tábora Gross-Rosen. Do ledna 1944 zde bydlelo na 700 židů, z nichž v srpnu 1944 bylo 400 přemístěno do Gross-Rosen.

Pracovní tábor v Drzierzónowie (Reichenbach) existoval v roce 1943. Koncem tohoto roku sem byla přivezena skupina židovských vězňů z Gröditz. Pracovali na stavbě železniční přípojky pro firmu Schauss, a to až 12 hodin denně. Část vězňů z Reichenbachu byla ubytována v nedaleké obci Gnadenfrei (Piława Górna). Koncem roku 1943 byl tento tábor přestěhován do obce Faulbrück. V dubnu 1944 přišla do Dzierżoniowa skupina z Bielawy (Langenbielau). To už byl tábor zlikvidován a 75 židovských vězňů pracovalo na pile firmy Liebach. Tábor byl definitivně zrušen 6. května a vězňové přemístěni zpět do Bielawy.¹⁸

Koncem roku 1944 bylo asi 300 maďarských židovek umístěno v táboře Giebułtów okr. Lubań. K nim v prosinci přibyl transport 200 židovských žen z Osvětimi. Tábor měl jen dva baráky. V jednom byly židovky, v druhém Polky. Podmínky pracovní i vyživovací byly těžké, pracovalo se na dvě směny — denní a noční. Situaci usnadňovali vězněným ženám zahraniční dělníci, kteří zde byli rovněž zaměstnáni. Evakuace byla zahájena 18. ledna. Transport šel kolem 30 km pěšky, později po sloučení s jiným transportem skončil v pracovním táboře v Chrastavě.

Tábor v obci Głuszycza byl znám od května 1944, kdy tam byl dopraven transport 250 polských židů z kmenového tábora v Gross-Rosen. Později vzrostl stav asi na 1 000 židů. Velitelem byl esesák Schwartz. Dne 16. února začala likvidace tábora, jehož vězňové byli 4 dny vedeni až do Trutnova a odtud poslání vlakem do Flossenbürgu.¹⁹

Židovský ženský tábor v Grabině byl zřízen v březnu 1943. Tehdy přijel transport 450 žen a dívek z Gogolina, později několik desítek žen z blízkého okolí a 18 sanitářek z tábora v Oświęterniku, dále 150 židovek ze Sosnowce, 40 osob z Wałbrzycha (Waldenberg), 30 osob z Piękne Góry a 10 osob z Osvětimi. Tábor postavili sovětsí zajatci z blízkého zajateckého tábora. Tvořily jej dva dřevěné baráky a malá budova. Zprvu zde nebyla žádná lékařská péče, koncem roku 1944 sem byla přikázána ruská lékařka, zajatkyň. Pracovalo se v blízké lnářské továrně. Čas od času přijížděla selekční komise, která prováděla „zkoumání“ vězeňkyň a vybrané odesílala do Osvětimi. Většinou vybírala židovky nehodící se do práce. Komisi vedl jistý Knoll či Kroll. V létě 1944 byl tábor přeměněn na pobočku koncentračního tábora Gross-Rosen. Tábor existoval do poloviny února 1945, neznáme však, kdy a jak byl likvidován.

V září 1943 přijel transport židů z města Blachownia do obce Grodziszczce v okrese Świdnica. Vězňové byli ubytováni ve starém mlýně. Podle pokusů o útěk bylo zjištěno, že kromě polských byli zde rovněž židé holanďtí a francouzští, většinou však židé z Horního Slezska. V roce 1943 bylo sem dopraveno 80 osob z obce Maślice Wielkie. O evakuaci nevíme nic.

Na přelomu října a listopadu 1941 přijel do tábora v Klecině (Kletten-dorf) okr. Wrocław první transport 13 židů z Dąbrowy. Už zde bylo asi 30 Poláků, pak dojelo dalších asi 50 židů. Židé bydleli v nevytápěném baráku. Poláci žili odděleně. Vězňové nakládali ocelové tyče na vagóny, stavěli baráky pro firmu Jurisch, pracovali v cihelně. Vězňové se zde hodně střídali a před říjnem 1944 to byl stále pracovní tábor, o jehož závislosti na Gross-Rosen zatím nevíme.

V Krzystkowicích okr. Lubsko fungoval židovský tábor již od konce roku 1941. Vězňové pracovali pro závod Dynamit AG. Bylo jich kolem 200. Židé byli umístěni separátně. Do konce roku 1941 zůstalo z uvedeného počtu jen 70 práce schopných. 30 osob zemřelo, ostatní byli odvezeni. V blízkosti tohoto tábora byl rovněž ženský židovský tábor.

Podstatně větší — šlo zhruba o 3 000 vězňů — byl tábor v Laskowicích okr. Oława. Byli sem přiváženi židé z Dortmundu, z Mościska a z tábora v Prądech okr. Niemodlin. Vězňové byli zaměstnáváni v závodě patřícím koncernu Krupp a kromě toho kopali rovy pro umístění plynovodních dálkových trub pro firmu Ferngas Schlesien. V březnu 1944 přijela speciální lékařská komise SS, která určila některé vězně pro tábor v Blachowni a hlavně pro pobočku Gross-Rosen ve Fünfteichen (Miłoszyce). Pracovní komanda byla vysílána i do jiných obcí.

V židovském táboře v Ludwikowicích Kłdzkých (Ludwigsdorf) byli drženi muži i ženy ve dvou separátních částech. Ženskou část tvořily 4 baráky, v nichž bylo umístěno na 400, později na 500 žen, mj. z Porowa u Vratislavi. Mezi muži byli příslušníci polští, holandské a francouzské. Pracovalo se v ne-daleké muniční továrně. V dubnu 1945 byl tábor evakuován do Zhořelce.

Od února 1944 pracovali vězňové z Laskowic Olawských na výstavbě dalšího pobočného tábora v Miłoszycích u Vratislavi. Z počátku to byl tábor židovský, ale od 2. čtvrtletí 1944 se národnostní struktura silně měnila. V květnu totiž sem bylo dopraveno asi 1 200 Poláků z Gross-Rosen. Pro vězně bylo postaveno asi 30 baráků. Poměry byly mizerné, takže denně umíralo v průměru 20 osob. Vězňové pracovali pro německé firmy Betomania, Grin von Biltfinger, Lenz, Bartel a Gebel, které budovaly nové závody koncernu Krupp. Počátkem října bylo asi 400 židů odesláno do tábora Görlitz (Zhořelec). Když 21. ledna 1945 začala evakuace tábora, bylo zde 7,5 tisíce vězňů. Pěší pochod do Gross-Rosen trval 6 dnů. Dorazilo však jen 4 000 osob, ostatní zahynuly nebo byly zastřeleny.²⁰

Polské a maďarské židovky v počtu 400 osob byly internovány v kladském táboře Ścinawka Średnia. Pracovaly v továrně na výrobu leteckých součástek. V dubnu 1945 byly přemístěny do tábora Gorzanów v bystřickém okrese v Kladsku.

V Sokolci okr. Nowa Ruda byl původně zřízen zajatecký tábor pro sovětské zajatce. Ty v březnu 1944 vystřídali řečtí a maďarští židé. Žili ve velmi špatných poměrech sanitárních, stravovacích i ubytovacích. Koncem roku 1944 obdrželi vězňové civilní pláště a obleky, které byly pravděpodobně konfiskovány českým židům. Vězňové kopali tunely, které stavěla firma Fix Söhne, trhali donaritem skály; práce byla velmi nebezpečná. K likvidaci tábora došlo v únoru 1945. Část vězňů zahynula v tunelu, zbytek byl přepraven jednak do mauthausenské pobočky v Ebensee, další pravděpodobně do Bergen-Belsen.²¹

Jiný židovský tábor byl ve Świebodzicích. Zdá se, že šlo o vysloveně židovský tábor, který však měl určité vazby na Gross-Rosen aspoň v tom, že tam byli odesíláni vězňové neschopní těžké fyzické práce. Do tábora v Targoszyne okr. Jawor bylo dopraveno 80 mladých židovských žen z tábora v nedalekém Dzikowě. V červenci byl tábor změněn na pobočku Gross-Rosen. V únoru 1945 byl tábor evakuován do Chrastavy v čs. pohraničí.

V červenci 1944 byl zřízen židovský tábor v Bolesławci, kam bylo dopraveno asi 50 osob z tábora v Trzebieni. Sem totiž přijelo již 13. března asi 200 židů z tábora v Zaháni. Byly zde čtyři zděné baráky, každý barák měl dvě velké místnosti, do nichž v každé bylo natěsnáno 120 osob. Poměry byly tak strašné, že z 900 osob během dvou týdnů jich 250 zemřelo. Ale navzdory tomu se tábor stále rozrůstal a do července 1944 už zde nuceně pobývalo na 1 700 osob. Dozor vykonávali příslušníci nacistické Luftwaffe, protože vězňové stavěli v blízkosti velké vojenské letiště.

V Udanině okr. Środa vznikl tábor nucených prací pro židovky již v prosinci 1941. Dodávala je židovská organizace Schmelz z Horního Slezska. V prvním transportu přijelo na 300 žen, ale 120 z nich bylo brzy posláno do tábora v Parschnitz. V květnu 1942 přijel do Udanina transport 75 žen z města Zawiercie (Warthenau), 150 žen bylo dopraveno z Chrzanowa, takže stav vězeňkyň se zvýšil na 350, mezi nimi bylo 50 maďarských židovek. V druhé polovině roku 1943 bylo sem přivezeno dalších 100 židovek z přechodného tábora v Sosnovci. Stav vězeňkyň se měnil, protože některé ženy umíraly a některé byly odváženy zpět do Sosnovce, kde byl židovský špitál. Tábor byl osvobozen v únoru 1945 Sovětskou armádou.

Podobně vypadal židovský tábor ve Walbrzychu (Waldenberg). Jeho první vězňové pocházeli z pracovního tábora ve Freiburgu a Klecině, další pak z Gross-Rosen. Velitelem se stal SS-unterscharführer Schrammel. Většina vězňů pracovala pro firmu IG Farben, další pro stavební firmy Albert Hof-Tiefbau a Philipp Holzmann jako zedníci a montéři. Tábor trval až do 8. května, v posledních týdnech pracovali vězňové na kopání zákopů.²²

Další tábor vznikl na úpatí hory Włodarz a jeho velitelem byl jmenován

jistý Lidkemeier z Hamburku. Byli sem soustřeďováni polští židé. V době evakuace v polovině února tu bylo na 2 500 vězňů, z nichž asi 500 nebylo schopno transportu do Mieroszowa. Transport byl veden přes Chełmek Śląski do Trutnova, dále do Plzně a odtud do Ebensee. Druhá část mířila pravděpodobně do Bergen-Belsen.

V pobočném táboře Görlitz ve Zhořelci bylo vězněno na 1 000 mužů a 500 žen. Tvořilo jej 9 dřevěných baráků a další budovy se špitálem, kuchyní, krejčovskými a ševcovskými dílnami a „holičstvím“. Židovky pocházely z Maďarska, muži, a to jak židé, tak příslušníci jiných národů, z Polska, Francie, Maďarska a Itálie. V září 1944 přibýlo asi 300 žen a 500 mužů z Osvětimi, počátkem října 403 židů z Miłoszyc a blíže neurčené transporty židovek z Ortmundu a Ludwigsdorfu. Pracovalo se na vagónce Wagonen- und Maschinebau-Womag. Věžňové na pracovištích se v nestřežených chvílích dostávali do styku s civilními totálně nasazenými dělníky, kteří jim poskytovali pomoc. Na přelomu ledna a února byl tábor evakuován, ale zůstal pak ve Zhořelci a vězni byli nasazeni na kopání zákopů. Tábor byl osvobozen sovětskými vojáky dne 8. května 1945.²³

Dva židovské tábory byly zřízeny na území čs. okupovaného pohraničí v Podkrkonoší. Byl to tábor Bernsdorf v Bernarticích a tábor Brünlitz v Brněnci. Do Bernartic přijel první transport s židovskými občany z města Olkusze u Krakova. Bylo to 50 žen a 35 chlapců. Šlo o rumunské, maďarské a polské občany. Tento tábor nucené práce se stal v roce 1943 pobočkou koncentračního tábora v Gross-Rosen. Vězeňkyně pracovaly v továrně na výrobu pytlů. Lékařskou péči obstarával židovský lékař ze Slezska. Do tábora přijížděl i dr. Mengele, který zde prováděl selekce a práce neschopné ženy posílal do Osvětimi. Tábor byl osvobozen 8. května 1945.

Do Brněnce přijel první transport 700 židů z tábora v Płaszowě dne 16. října 1944. Za dvanáct dní je následovalo ze stejného tábora 300 žen, které přechodně byly asi 3 týdny drženy v Osvětimi. Velitelem tábora v Brněnci byl jistý Leipold. Pracovní podmínky a poměry v táboře byly relativně lepší než v jiných táborech tohoto typu. Na evakuaci nebylo pomýšlení, protože dozorcí i s velitelem uprchli, takže tábor zůstal pod dohledem ředitele Schindlera. Ten 8. května vězňům oznámil, že válka skončila. Za tři dny se v táboře objevili sovětsští osvoboditelé.²⁴

Česká literatura dokládá, že v podkrkonošské oblasti bylo rozmístěno 9 židovských táborů nucených prací existujících ponejvíce od počátku roku 1941 a 1942, z nichž tábory v Poříčí, Horním Starém Městě, Žacléři, Libči a Bernarticích se zejména v průběhu roku 1944 staly pobočkami koncentračního tábora Gross-Rosen.²⁵ Kromě toho byly na tábor v Poříčí napojeny tábory ve Vrchlabí a Hostinném.²⁶

Poznámky:

- ¹ Kafkowski, Alfons: Obozy koncentracyjne hitlerowskie jako zagadnienie prawa międzynarodowego. Warszawa 1968, s. 26—31. — Fall 6. Ausgewählte Dokumente und Urteil des IGFarben—Prozesses. Herausgegeben und eingeleitet von Hans Radandt. VEB Deutsches Verlag der Wissenschaften, Berlin 1970 (NDR).
- ² Klafkowski, A.: c. d., s. 34.
- ³ Dopis doc. dr. Jaroslava Jozy z Památníku Terezín ze 16. 10. 1987.
- ⁴ Faltys, Antonín: Mosty pro revanš, Praha 1987, s. 4.
- ⁵ Łukaszewicz, Zdzisław: Gross-Rosen. In: Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce VIII, 1956, Warszawa, Wydawnictwo Prawnicze, s. 77—83.
- ⁶ Łukaszewicz, Z.: c. d., s. 102—104.
- ⁷ Konieczny, Alfred: Chronologia transportów i numeracja więźnów w obozie koncentracyjnym Gross-Rosen. In: Sobótka XXXII, Wrocław 1977, s. 58.
- ⁸ Joza, Jaroslav: Deportace vězňů terezínské Malé pevnosti do koncentračních táborů, Tereziňské listy č. 14, 1985, s. 4—5.
- ⁹ Łukaszewicz, Z.: c. d., s. 94—95
- ¹⁰ Tamtéž, s. 92—99.
- ¹¹ Tamtéž, s. 83—92.
- ¹² Tamtéž, s. 96—102.
- ¹³ Wojewódzkie Archiwum Państwowe (dále jen WAP) Wrocław, fond Gross-Rosen (Wielka Rogoźnica) II, sign. 42, Sterbebuch 1942, Band 4, 5, 6.
- ¹⁴ WAP Wrocław, fond Gross-Rosen, sign. 1047.
- ¹⁵ WAP Wrocław, fond Gross-Rosen, Krankenblatt.
- ¹⁶ Cybulski, Bogdan: Żydzi w filiach obozu koncentracyjnego Gross-Rosen. In: Acta Universitatis Wratislaviensis No 281, Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi II, Wrocław 1975, s. 93—96.
- ¹⁷ Cybulski, B.: c. d., s. 97.
- ¹⁸ Tamtéž, s. 98—100.
- ¹⁹ Tamtéž, s. 100—102.
- ²⁰ Tamtéž, s. 102—110.
- ²¹ Tamtéž, s. 110—113.
- ²² Tamtéž, s. 114—120.
- ²³ Tamtéž, s. 121—124.
- ²⁴ Tamtéž, s. 124—126.
- ²⁵ Kryl, Miroslav — Chládková, Ludmila: Pobočky koncentračního tábora Gross-Rosen ve lnářských závodech Trutnovska za nacistické okupace. Trutnov 1981, s. 12.
- ²⁶ Bubeníčková, Růžena — Kubátová, Ludmila: Nacistické tábory v krkonošské oblasti. In: Krkonoše — Podkrkonoší, sv. 5, 1970, s. 203.

VZPOMÍNKA NA RAFAELA SCHÄCHTERA

BEDŘICH BORGES

Ve frontě na oběd stál vedle mě cvalík, urostlý chlap. Držel v ruce něco jako ešus a kriticky hodnotící pohled na objem nádobky a objem jejího majitele musel nezbytně vést k podcenění prvního. Ke stejnému závěru vedla i otázka, kterou mi adresoval majitel ešusu: „Víš, co budu dělat, až budu zase volný? Nebudu se starat o nic jiného, než abych zase vážil 90 kilo!“

Nejzajímavější na tomto rozhovoru nesporně je, že se odehrával v Terezíně, v prvních dnech jeho „Aufbau“. Nucení obyvatelé města žili ve světě omezeném hradbami fyzickými i duševními. Můj kamarád z fronty na oběd to vyjádřil lapidárně a jednoznačně: Hlad a uvěznění. Proti hladu existuje, obecně vzato, jeden lék — najíst se. Tento lék existuje nebo neexistuje, to je jednoduché. Nikoliv tak jednoznačné je to s psychickým útlakem, kterému je člověk vydán na pospas. Člověk má různé možnosti, vládne různými silami, jak se vyprostit z psychického útlaku, jsou to síly, které si umí vybudovat v sobě, ve svých představách, vnitřních záměrech, úmyslech, přáních.

Zní to snad absurdně: Lidé v Terezíně neměli sice možnost zmírnit svůj hlad, ale měli možnost ovlivnit pocit útlaku, hledat a snad i najít představu volnosti. Svého kamaráda z fronty na oběd jsem se v tuto chvíli neptal na jeho názor, asi by mi odpověděl: „Jdi do háje se svou filozofií, já se teď chci najíst!“

Rafael Schächter přibyl do Terezína v době prvotní „Aufbau“.¹ Vládl zde ještě nedostatek všeho, nedostatek neorganizovaný, který se později změnil v nedostatek organizovaný. V tom je ovšem značný rozdíl; z neorganizovaného nedostatku netěží osobně nikdo, z nedostatku organizovaného těží privilegovaní. Schächter nebyl z těch, kteří by těžili z nedostatku, ani organizovaně, ani jinak. Nemluvil o hladu, ovšem ani nemluvil o nevolnosti, ale nevolnost mu byla z duše protivná. Byl to člověk veskrz praktický, to znamená takový, který vidí to, co se mu staví do cesty a co může vlastními silami a prostředky odstranit. Nebyl hrdinným typem člověka. Hrdina se vrhá do boje hlava nehlava, aby končil buď jako mrzák, nebo jako pomník. „Rafík“ zcela jistě nechtěl být ani jedním, ani druhým, „šel za krásami života, hledal a nacházel je i tam, kde byly hluboce zakopány pod nánosem zla a nenávisti. A byl obdarován vzácnou schopností odkrýt tuto cestu i jiným. Činil to sice cílevědo-

mě, avšak nenásilně, v zájmu a ve prospěch svého díla chtěl být uznán, ale určitě nechtěl být oslavován.

Schächter žil z hudby a s hudbou. Hudba je jednou z lidských schopností, kterými se člověk dokáže povznášet nad hranice svých nesvobod. To platí stejně o jednotlivém člověku, jako o člověku — společenském tvor. Společná hudba však vyžaduje iniciativu jednotlivce, on k ní dává popud, on ji řídí, on jí uděluje náladu, cit, rytmus. Na tom, co Schächter v Terezíně vytvořil, dá se jako na modelu vysledovat, jak vzniká kolektivní hudební projev jako společné dílo iniciativního, řídicího jedince a neméně ambiciózního souboru. Zvláštností tohoto díla bylo — alespoň v počátečních obdobích — to, že nikdo ze zúčastněných, ani iniciátor a realizující spiritus rector, ani nikdo ze souboru, ať již sólista nebo sborista, nemohl za svůj výkon čekat odměnu v penězích nebo jiných společenských hodnotách. V tom se terezínská opera zásadně lišila od ostatních souborů a v tom je zajisté také část Schächterových zásluh a vlivů. Neexistovaly operní hvězdy, všichni si byli ve svém významu, ve svých úkolech rovni, ať kdo byl třeba v bývalém civilním životě známým zpěvákem nebo pouhým hudebním ochotníkem. Když jsme se scházeli na zkouškách, a tím spíš na představeních, ovládal všechny jednotlící pocit radosti a zadostiučinění, že jsme se toho mohli zúčastnit, že jsme se mohli oprostit od běžných starostí a plně se oddat krásnému dílu, které tu vzniká. A zvláštním zážitkem bylo pozorovat na takových zkouškách výraz Schächterova obličej, jeho plné soustředění na jedinou myšlenku a snahu: Zapomenout na všechny strasti a potíže, překonat vše, co se staví do cesty tvorbě uměleckého díla a v nejpravějším smyslu slova vykouzlit něco, co je tady navzdory útrapám.

Schächter byl v Praze převážně korepetitorem. Nepocházel sice ani z Prahy ani z Čech vůbec, ale jeho vztah k české hudbě a k českým písním byl možná užší než u leckterého pražského kapelníka.² Když přibyl do Terezína, přibyla tam také hudba, především česká hudba. Bylo přirozené, že první hudební projev pod Schächterovým vedením musel mít za náplň českou lidovou píseň. A to v tom Terezíně, který „Übernemec“ Hitler daroval židům. Náplň prvního hudebního projevu byla tedy dána, byla to však dosud jen představa, idea. Písňe byly sice známy, ale nebyly napsány tak, aby se daly zazpívat, nebyl ani kdo by je zpíval, ani kde by se nacvičily, snad ani nebylo jasné, zda je dovoleno je veřejně přednést. To vše bylo třeba zajistit a vytvořit.

O noty se postaral Gideon Klein v pěkné dikci pro čtyřhlasý mužský sbor.³ Milovníci zpěvu se hrnuli k Schächterovi, který byl už tehdy znám svou posedlostí pro hudbu, zpěváci se tedy našli také. Nacvičovalo se večer po skon-

čení provozu v jedné z kuchyní „Sudetských“ kasáren.⁴ A tak jsme se jednoho večera odebrali do kasáren, kde bylo sídlo Ältestenratu, rozestavili se po lodžích, a tu zazněly k nepřipraveným, překvapeným uším jejich obyvatel krásné písně českého lidu. A našly u nich to porozumění, které jsme se snažili do písní vkládat: — Aby nás Pánbůh miloval, miloval . . .

To byl původní začátek terezínského zpěvu a také začátek Schächterovy umělecké a organizační činnosti. Obojí se mělo rozšířit do šířky a hloubky, které se tehdy nedaly ani tušit. Právě v tomto vývoji je nutno spatřit Schächterovu zásluhu, tady lze sledovat růst jeho osobnosti ve vztahu k terezínskému hudebnímu životu.⁵

Když Schächter studoval mužské a pak i ženské sbory, čerpal ze svého vlastního povolání sbormistra. Ovšem sbormistr jakéhokoliv uměleckého organizovaného tělesa pracuje v rámci úkolů nebo povinností tohoto tělesa, jeho práce je víceméně samostatnou prací na poli uměleckém, do otázek organizačních nebo obsazování sboru zasahuje však nejvýš jako poradce. Schächter neměl ani hotový sbor, ani nedostával — a to je podstatné — od nikoho úkoly nebo směrnice.

Nevím, kdy napadla Němce myšlenka Freizeitgestaltung⁶, tedy za jaké situace a ve kterém okamžiku pojali nápad holedbat se schopnostmi židů, aby předvedli neutrální cizině své navýsost humánní zacházení s těmito „podlidmi“. Ale domnívám se, že první provedení lidových písní nevzniklo ani tolik na půdě oddělení pro Freizeitgestaltung, jako spíš v Schächterově představě. Úkol si tedy patrně stavěl sám, povinností mu bylo zprostředkovat lidem kolem sebe pocit úniku z denního utrpení, otevřít jim hudebním zábleskem pohled do ztracené země jejich dosavadního žití. Stěžejním výkonem Rafaela Schächtera tedy nebylo jen provedení písní a později celých oper, ale to, že z vlastního popudu vždy znovu a znovu vyhledával realizovatelné cíle a že je tak tvrdošíjně sledoval.

Provedení českých písní bylo samo o sobě pionýrským činem snad i v měřítku celého Freizeitgestaltung, následovaly však činy nesrovnatelně obtížnější a náročnější. Jedním z vrcholných výkonů — i při zpětném pohledu na celou dobu existence terezínského ghetta — bylo provedení Prodané nevěsty⁷. Vrcholem zde není míněna ani tolik úroveň umělecká, ale především význam tohoto stěžejního díla pro terezínské „obyvatele“.

Volba díla byla předurčena praktickými i psychickými činiteli. Praktickými proto, že některý z Terezíňáků, jehož jméno jsem zapomněl, si vzal s sebou do kufru místo jinak obvyklé knihy klavírní výtah Prodané. To byl pro Schächtera nenahraditelný poklad, jeho myšlenka dostala reálný podklad. Sám se musel vpravit do několika stěžejních, pro něho zajisté nových funkcí operního divadla, do funkce operního ředitele a organizátora sui generis, při-

čemž přebíral i různé prvky jiných funkcí. Schächter nehovořil o svých plánech a úkolech, aspoň s námi ne, on je realizoval. Jeho způsob jednání byl velmi prostý, vycházel z toho, co měl k dispozici, nehledal „zázraky“, zřejmě mu byla přednější realizace díla před úrovní provedení. To odpovídalo ovšem plně celému smyslu, celé *raison d'être* tereziánské opery, přinejmenším v jejích počátečních obdobích. Neznamená to však, že se Schächter nesnažil o důkladné propracování všech sólových i sborových úloh, zkoušelo se s velkou pílí a houževnatostí, bez ohledu na často nemožné podmínky zkušebních místností a časové. Společným jmenovatelem všech výkonů byla maximální obětavost všech zúčastněných.

Dramaturgie větších podnikání, jako například dramaturgie celého operního programu, byla především závislá na představách a úmyslech iniciátorů. Podle mého názoru oddělení *Freizeitgestaltung* neovlivňovalo aktivně dramaturgické záměry tereziánské opery anebo vůbec tereziánských uměleckých útvarů a buněk. Bylo tedy hlavně na Schächterovi, aby volil díla, která hodlal realizovat. Navenek působil Schächter klidně, bez vzrušení; když zasedl ke klavíru, jeho ruce nezačaly hrát, ale začaly si hrát. Avšak skutečně, vnitřně, sledoval intenzívně svoje záměry, nutno říci — svoje odvážné záměry. Předpokladem pro volbu díla byla vedle obsahu i vhodnost jeho provedení v tereziánských podmínkách, vhodnost z hlediska účinnosti za pouhého doprovodu klavíru a ovšem z hlediska vázanosti skladatele s lokálním duchem Prahy nebo Čech. To ukazují jednoznačně osobnosti skladatelů Smetany a Mozarta. Přitom hledal Schächter neustále cesty k prohlubování výrazové a technické kvality sboru jakož i celkové úrovně sólistické. Řada repríz *Prodané nevěsty* při částečných změnách v sólistickém obsazení a při stálém prohlubování práce sboru vedly k sehrávání a zpěvňování operního tělesa, o které se dirigent mohl opřít ve svých dalších záměrech. Schächter rozhodně nechtěl a nemohl setrvat u jednoho díla, musel pokračovat dál. A nepokračoval po krocích jednoduchých nebo snadných.

Přechod od Smetany k Mozartovi, od *Prodané* k *Figarovi*, byl odvážný krok.⁸ Patrně došlo k této volbě také z praktických důvodů, neboť klavírní výtah byl k dispozici, zajisté však také proto, že toto dílo lákalo Schächtera umělecky i tematicky. Úkoly sboru jsou tu poměrně malé, mohl se proto tím více soustředit na obtížné rozehrávání mozaiky lidských postav a povah. Obtížné pro dirigenta i pro zpěváka také proto, že postavy ve *Figarově* svatbě jsou živí lidé v živých akcích, což při statickém koncertním provedení je realizovatelné jen v náznacích. Úspěch této opery na tereziánském pódiu byl závislý na tom, jak se zpěvákům podaří proniknout do psychy postav, jak se celému souboru podaří vykouzlit v daném prostředí — a také pro dané obecnostvo — atmosféru Mozartova světa. Úroveň takového představení se ne-

dá porovnat s představením na kterémkoliv světovém jevišti, před kterýmkoliv světovým publikem. Schächter si byl toho nejlépe vědom, když začínal každé představení teprve prvním výstupem, nikoliv předehrou. Byl natolik kritický vůči sobě i ostatním, že se neodvážil zahrát ouverturu na pouhém polorozbitém klavíru; nešlo mu zřejmě o vyvolávání iluzí velkého operního představení, šlo mu o to, aby do ubohého živoření svých současníků vléval pár kapek čistého lidského umění.

Nezůstalo však ani u tohoto díla, kromě jiných přišel znovu Smetana a znovu Mozart.⁹ Soubor získal vždy nové zkušenosti a nové znalosti, po souboru v podstatě pražském nebo českém se objevily další sbory s odlišným chápáním svých úkolů, s členy jiné národnosti a jiné tradice. Děla a představení bylo mnoho, nejde o to je tady vypočítat.¹⁰

Je však jedno dílo, které pod Schächterovým vedením znamenalo druhý vrchol jeho působení, druhé splnutí souboru s posluchači v jeden celek, dílo, ve kterém všichni prožívali svou *Dies irae*, svou *Requiem aeternam*.¹¹

Verdi vytvořil své *Requiem* jako vzpomínku na svého přítele, napsal je po jeho smrti. I jiní skladatelé psali obdobné skladby jako vzpomínku na život jiných. Židé z Terezína svou účasí na této apokalyptické vizi opěvovali také život a smrt lidí, nikoliv však jiných lidí, ale svou vlastní budoucí smrt. Tento zpěv překročil nejzazší hranice umění, překročil hranice vlastního života. Nelze dosti prostými slovy vyjádřit velikost tohoto činu Rafaela Schächtera jako dramaturga, jako dirigenta a sbormistra. Provedení Verdiho *Requiem* těsně před odchodem transportu z Terezína zůstalo nezapomenutelné jak pro ty, kteří se vrátili, tak pro ty, kteří tam zpívali své vlastní *requiem*.

Schächterova činnost v terezínském ghettu tím však zdaleka nekončila, nabrala ke konci jiný směr a jinou podobu. Těsně před vlastním odchodem Schächtera do koncentráku byla mu dána možnost dirigovat operní dílko tak jak bylo myšleno a napsáno, s orchestrem, s živě se pohybujícími a kostýmovanými zpěváky, s kulisami na jevišti. Vybral v kontrastu proti předchozím operním dílům nejstarší italskou buffooperu, Pergolesiho *La serva padrona*. Tak jako všem dřívějším dílům věnoval se i tomuto drahokamu veselé hudební drobnokresby s plnou obětavostí a vervou. Přitom zase na sebe nabral nové úkoly: Sestavil a sehrál svůj orchestr, spolupracoval s režisérem, snad posuzoval i scénografické řešení. Daroval divákům to, co jim chtěl dát: tentokrát veselí a odvalu do života. Ale po pěti provedeních musel sám odejít do transportu. A už se nevrátil.

Dodnes se někdy stává, že se v ulicích Prahy potkají dva lidé, kteří jsou si povědomí, ale nemohou si vybavit, odkud se vlastně znají. Až se ukáže, že se znají z Terezína a nakonec to upřesňují zjištěním, které jim po tak dlouhé době znovu otevírá vchod do nového přátelství: „Ano, zpíval jsem také u Schächtera.“¹²



Petr Kien: Portrét Rafaela Schächtera.



Čtyři ukázky plakátků k hudebním představením, která v ghettu nastudoval a řídil R. Schächter (k článku B. Borgese): *Prodaná nevěsta*, *Hubička*, *Rekviem* a *Figarova svatba*.

KLOBUČKA

LIDOVÁ ZPĚVOHRA o 2 jednáních
od BEDŘICHA SMETANY.

NASTUDOVAL A ŘÍDIL KAR. RAFAEL SCHÄCHTER.

Osoby:

Vendulka	Borgerová
Paťoucký	Podolierová
Lukáš	Berman
Tomeš	Weissenstein
Martinka	Windholz
Matouš	Schwarzová-Kleinová
Barča	Polák
Policajt	Zuckerová
	Singer

G.VERDI:



REQUIEM

DIRIGENT: RAFAEL SCHÄCHTER

SOLI:

G. BORGER

SOPRAN

H. ARANSON LINDT

MEZZO-SOPRAN

D. GRÜNFELD

TENOR

K. BERMANN

BASS

GEMISCHTER CHOR

AM KLAVIER: GIDEON KLEIN



DIE HOCHZEIT DES FIGARO

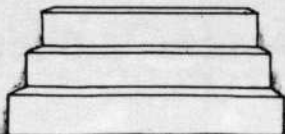
Kom. Oper in 4 Akten
von
W.A. Mozart

Musik. Leitung RAFAEL SCHÄCHTER

Personen

Graf Almaviva	Herr Windholz
Gräfin	Frau Grab-Kernmayer
Susanna, deren Kammer- mädchen	Frau Klinke
Figaro, Kammerdiener des Grafen	Herr Borges
Cherubin, Page des Grafen	Frau Tamara-Zucker
Marcellina	Frau Grünbaum
Basilio, Musiker	Herr Goldring
Don Curzio, Richter	Herr Goldring
Bartolo, Arzt aus Sevilla	Herr Wollak
Antonio, Gärtner	Herr Rosenbaum
Barbarina, seine Tochter	Frau Gumpel

Ort: Schloss des Grafen



- ¹ Aufbau — výstavba ghetta, příprava prostorů pro příjem velkého počtu vězňů. První, tzv. Aufbaukommando, přibýlo do Terezína 24. 11. 1941. Rafael Schächter přišel do Terezína na konci listopadu 1941 transportem z Prahy, z Terezína byl deportován 16. 10. 1944 do Osvětimi. Zahynul na pochodu smrti r. 1945.
- ² Schächter se narodil 27. 5. 1905 v Bräile v Rumunsku.
- ³ Gideon Klein — vynikající klavírista a skladatel, pocházel z Prahy. Tvořil i v Terezíně, řídil zde několik hudebních těles, která hrála především českou hudbu. Do ghetta Terezín přišel transportem 4. 12. 1941, odtud 16. 10. 1944 do Osvětimi; zahynul na pochodu smrti.
- ⁴ Zpočátku probíhaly zkoušky v mužských kasárnách, zv. Sudetské, později sehnal Schächter pro zkoušky malou místnost ve sklepě domu L 410 na náměstí, kde měl i harmonium.
- ⁵ Schächter založil po příchodu do ghetta mužský sbor, brzy nato i ženský sbor. V souvislosti s přípravou Prodané nevěsty vznikl mohutný smíšený sbor, s nímž postupně nastudoval několik dalších operních představení.
- ⁶ Freizeitgestaltung — oddělení vězeňské samosprávy ghetta pro využívání volného času vězňů. Mělo na starosti kulturní pořady, organizování přednášek, koncertů a divadelních představení.
- ⁷ Prodaná nevěsta byla nastudována a první provedena v listopadu 1942. Hrála se asi 35krát. Skutečná premiéra a první reprízy Prodané nevěsty se konaly v duchu koncertního představení v tělocvičně na náměstí a staly se z nich hluboce lidské projevy masového smutku i masové naděje. Oficiální premiéra se konala v prostorově omezeném sále Magdeburských kasáren. Obsazení: Mařenka — G. Borgerová, později Marie Klinkeová a Marion Podolierová, Jeník — František Weissenstein, Kecal — Bedřich Borges, později Karel Berman. Šlo vesměs o školené hlasy profesionálů.
- ⁸ Figarova svatba byla nastudována jen německy, neboť se do Terezína dostaly jen německé party. Hlavní sóla zpívali: Windholz, H. Grabová (později M. Podolierová), M. Klinkeová (později G. Borgerová) a B. Borges.
- ⁹ Míňeny opery Hubička a Kouzelná flétna. Jejich premiéry se uskutečnily v r. 1943.
- ¹⁰ Žádné z hudebních těles nebylo konstantní. Jak odcházely z Terezína transporty na východ, měnilo se i složení souborů, bylo třeba je doplňovat stále novými a novými lidmi.
- ¹¹ Schächter nacvičoval toto obrovské dílo se 150 členným sborem a sólisty půl roku. Uskutečněno 15 repríz. Sólové party zpívali: Marion Podolierová, Heda Aronson-Lindtová, David Grünfeld a Karel Berman. Klavírní doprovod hrál Gideon Klein a Edita Steiner-Krausová.
- ¹² Ing. Bedřich Borges, autor vzpomínky na R. Schächtera, pochází z Prahy. Terezínským vězňem byl od 1. 12. 1941 do září 1944, kdy odešel jedním z likvidačních transportů do Osvětimi. Přežil pochod smrti, byl osvobozen Sovětskou armádou. Jeho terezínské „povolání“ lampáře a kominíka mu zajišťovalo ochranu před transporty na východ. B. Borges nebyl profesionálním zpěvákem, v mládí však studoval hru na housle a zpíval v amatérském smíšeném sboru. Také studoval soukromě zpěv u prof. Egona Fuchse. V Terezíně začal zpívat u R. Schächtera v malém mužském sboru, časem pak zpíval některé sólové party v operách, nacvičovaných Schächterem.

ÚTĚKY VĚŽŇŮ Z KONCENTRAČNÍHO TÁBORA A PODZEMNÍ TOVÁRNY V LITOMĚŘÍCÍCH

BEDŘICH MARJANKO

Od počátku roku 1943 pociťovali nacisté stále výrazněji ztráty nejen na frontách, ale i v samotném Německu bombardovaném spojeneckými letadly. Z toho důvodu učinilo nacistické vedení řadu opatření. Jedním z nich bylo nařízení týkající se průmyslové výroby; aby se i nadále nestávaly obrovské tovární komplexy lehkou zasažitelným cílem, bylo rozhodnuto o její decentraci. To v praxi znamenalo, že v případě zničení určitého provozu mohla výroba pokračovat na ostatních místech. Též znovuoobnovení poškozeného objektu bylo rychlejší a technicky snadnější.

Mnohem radikálnějším opatřením se mělo stát přemístění podstatné části zbrojní výroby do podzemí. Proto byl podniknut průzkum vhodných objektů, kterých by mohlo být využito k vybudování podzemních továren. Jednalo se o bývalé lomy, tunely, doly, jeskyně apod. Prvním takovým velkým projektem byla výstavba továrny na výrobu dálkových střel V-1 a V-2 v Doře.

Při uskutečňování nové hospodářské koncepce („přemístění“) byla hledána vhodná místa i na území okupovaných států. A právě Sudetům a později též protektorátu Čechy a Morava byla věnována zvláštní pozornost, neboť se zdálo, že velká vzdálenost od front ochrání tato území před nálety. Tak byly „objeveny“ také vápencové doly pod planinou Bídnicí u Litoměřic.

V období mezi dvěma válkami se pod Bídnicí těžilo na třech místech. Nejrozsáhlejší oblast těžby vlastnila akciová společnost „Leitmeritzer Kalk- und Ziegelwerke A. G.“. Další dva doly patřily malým firmám, které přestaly těžit už před válkou.

O výstavbě podzemní továrny v těchto důlních prostorách bylo rozhodnuto pravděpodobně na podzim roku 1943. V září tohoto roku byl vypracován technický popis dolu a 4. listopadu požádal Reichsamt für Bodenforschung litoměřickou vápenku a cihelnu o urychlené zaslání plánů dolu s poznámkou, že se jedná o důležitou státní věc. Ze zápisu, který pořídil zástupce ministra pro zbrojení a válečnou výrobu K. Saur, vyplývá ta skutečnost, že sám Hitler rozhodl 5. března 1944, že „Höhle Leitmeritz“ se použije pro výrobu tankových motorů. Téhož měsíce přišla do Litoměřic skupina 28 inženýrů, která se ubytovala v přísně hlídané kanceláři jedné z tamějších stavebních fi-

rem. Přivezli s sebou přesné plány podzemních prostor a projekty výrobních hal, které se zde měly budovat. Všechny dokumenty byly již v této době označovány krycím názvem RICHARD.¹

Zároveň bylo započato s vlastními pracemi. Vybudování takového objektu a zajištění provozu v něm však vyžadovalo nasazení značného počtu pracovních sil. Jak již bylo pravidlem v procesu válečné výroby nacistického Německa, nejvíce se na ní podíleli vězňové. Po rozvinutí prací jich bývalo nasazeno až 4 000 denně. Kromě toho tu pracovalo asi 1 200 civilních zaměstnanců stavebních firem včetně dělníků zavlčených na nucené práce.² Kromě domácích litoměřických vězňů byli využiti na práce v podzemí také vězni policejní věznice gestapa v Malé pevnosti z nedalekého Terezína. Toto pracovní komando „Richard“ čítalo zpočátku 100—200 mužů, avšak od podzimu 1944 patřilo k nejpočetnějším a nejobávanějším mezi vězni této věznice.

Protože na přijetí vězňů nebyl tábor v Litoměřicích vůbec připraven, umístili první transport s 500 muži, který přišel v březnu 1944 z Dachau, provizorně v terezínské Malé pevnosti. Za tím účelem byl vyklizen a propůjčen ženský dvůr a tito vězni zde pobývali izolovaně do léta 1944, kdy byli konečně přesunuti do vlastního koncentračního tábora v Litoměřicích.³

Snad současně s budováním podzemních prostor bylo započato s výstavbou vlastního koncentračního tábora v Litoměřicích, kterým za dobu jeho existence prošlo na 18 000 vězňů různých národností. Pro umístění tohoto tábora byl vybrán objekt bývalých dělostřeleckých kasáren. Budovy sloužící dříve jako ubikace vojáků obsadilo velitelství tábora a strážní jednotka. Pro vězně byly určeny bývalé sklady, stáje a jízdárna. Celá kasárna byla obehnaná ostnatým drátem se sedmi strážními věžemi na obvodě. Druhé vnitřní oplocení oddělovalo pak vězeňské bloky od ostatních budov, takže tábor se nacházel uvnitř bývalého kasárenského objektu. Vznikl tak nový koncentrační tábor, jenž se stal největší pobočkou koncentračního tábora Flossenbürg na území Československa.

Podobně jako v jiných koncentračních táborech, tvořili i vězni litoměřického tábora pestrá směsice národů. Nejpočetnější skupinou byli Poláci, značný byl též počet občanů ze SSSR, z nichž zvláštní skupinu tvořili zajatí důstojníci. Dále sem byli deportováni Jugoslávci, Francouzi, Holanďané, Němci atd. Čechů a Slováků prošel táborem poměrně malý počet — asi kolem 300 osob.⁴

Ostrahu tábora tvořili nejprve příslušníci Luftwaffe. Většinou se jednalo o vojáky, kteří utrpěli zranění na frontě a po vyléčení byli zařazeni k jednotce vykonávající ostrahu v koncentračních táborech. Od 1. září 1944 byli zařazeni do jednotek SS. K nim pak přibývali další dozorcí, kteří sem přišli

společně s transporty z jiných koncentračních táborů. Ke konci války v důsledku nedostatku lidí tvořili ostrahu i příslušníci dalších zbraní. V březnu 1945 byli dokonce vybráni němečtí vězni, kteří byli oblečeni do černých uniforem a obdrželi i zbraně. Tato tzv. táborová policie zajišťovala v poslední fázi existence tábora většinu ostrahy.

Pestré složení strážní jednotky mělo za následek i rozličný přístup k vězňům. Zatímco někteří se vyznačovali mimořádnou krutostí a sadismem (jednalo se převážně o dozorce převedené z jiných koncentračních táborů), tak na druhé straně byli i jedinci, kteří vykonávali svěřenou službu ledabyle a nesvědomitě. Sám K. H. Frank při své inspekci v litoměřickém táboře 10. srpna 1944 vyslovil nespokojenost ohledně ostrahy.⁵

Kromě vězňů pracovalo v Richardu značné množství civilních zaměstnanců. Převážně se jednalo o tzv. totálně nasazené ze všech koutů Evropy. Mezi prvními dělníky, kteří sem přišli pracovat, byli Češi. Většinou pocházeli z okolních obcí a původně byli zaměstnání u různých litoměřických firem, další zde byli nasazeni z jiných oblastí (Mostecko). Právě tito lidé se snažili všemožně pomáhat zdejším vězňům. Poskytovali jim různé úlevy, nosili potraviny a v neposlední řadě i zprostředkovávali písemný styk s rodinou. To se však týkalo zejména českých vězňů.

Podobně jako v jiných koncentračních táborech, tak i zde vězni toužili zbavit se svého obtížného postavení. A právě ti nejodvážnější riskovali a spářovali jediné východisko v útěku.

Litoměřický koncentrační tábor byl zřízen za účelem zajištění pracovních sil pro výstavbu podzemní továrny a později i pro válečnou výrobu. To znamenalo, že vězni trávili převážnou část dne na pracovišti a do vlastního tábora chodili pouze spát. Objekt bývalých kasáren, obehnaný plotem a strážními věžemi, byl dobře strážěn. Proto i útky, respektive pokusy o ně, se uskutečňovaly z prostoru staveniště. Uprchlíci zde využívali příznivějších podmínek: např. liknavého přístupu některých strážných k plnění povinností a zejména pomoci civilních zaměstnanců a totálně nasazených dělníků. Důležitým momentem byla též rozlehlost staveniště. Spletité chodby a systém větracích šachet i rozsáhlé terénní práce na povrchu vytvářely dojem snazší realizace útěku než z vlastního tábora, kde byl vězeň pod neustálým dohledem dozorců a pohyb v něm byl značně omezený.

I přes tyto okolnosti cesta ke svobodě nebyla jednoduchá, protože po opuštění staveniště vězeň ještě zdaleka nebyl v bezpečí. Litoměřice se totiž nacházely v oblasti Sudet, kde žilo převážně obyvatelstvo německé národnosti sympatizující s nacistickým režimem. Navíc člověk pohybující se ve vězeňském obleku a s nápadně vyholeným pruhem na hlavě způsobil okamžitě pozornost a byl snadno dopaden. Proto se uprchlíci snažili rychle dostat na

území protektorátu, kde u českých obyvatel mohli spíše najít podporu. Aby se do této oblasti dostali, museli překročit Labe, které u Litoměřic tvořilo hranici mezi protektorátem a říší (Sudety). To byla vážná překážka. Litoměřický most přes řeku byl hlídán, takže zbývalo buď se převézt na loďce, které se musel uprchlík nějakým způsobem zmocnit, nebo prostě řeku přeplavat. Obojí se ovšem mnohdy neobešlo bez dramatických okolností.

Jelikož se nám nezachovaly téměř žádné dokumenty týkající se života v táboře, nemáme ani o útěcích vězňů žádné úřední zprávy. Jediným pramenem, na jehož základě lze některé útky rekonstruovat, jsou vzpomínky vězňů. Je třeba však podotknout, že většina těchto výpovědí byla pořízena se značným časovým odstupem po válce, takže mnohé informace mohou být značně zkresleny. Pamětníci se často o útěcích dovídali zprostředkovaně z vyprávění svých spoluvězňů, proto nejsou mnohdy známy přesné okolnosti útěku a ani jména uprchlíků. Rovněž drtivá většina vzpomínek pochází od českých vězňů, kteří sem přicházeli až ve druhé polovině existence tábora. Jak však tato svědectví dokládají, Češi nepatřili k jediným vězňům, kteří se pokoušeli získat svobodu.

Pravděpodobně první útek z tábora vůbec uskutečnili tři Poláci hned první noc (31. 5. 1944) po příchodu prvního transportu již do nově zbudovaného litoměřického tábora. V tomto případě jsou známa i jejich jména. Jednalo se o Mitzselevského, Kota a Grudzinského.⁶ Uprchlí vězni byli však záhy dopadeni a surově zbiti. Následující pokus o útek již skončil tragicky. Zmizel opět polský vězeň, který se ukrýval ve štolách objektu budoucí podzemní továrny. Jeho poprava byla prvním trestem tohoto druhu v novém koncentračním táboře.⁷ Pak následovaly další... Nedlouho potom uprchl sovětský válečný zajatec, major Rudé armády, jehož jméno nám není známo. Ten byl rovněž dopaden, po tři dny uvázan pro výstrahu u sloupu poblíž vchodu do tábora a pak popraven. Jinému sovětskému zajatci se podařilo uprchnout z pracoviště, třebaže po něm strážní stříleli.⁸ Až za několik dnů jej přivedli do tábora a usmrtili.⁹ Další sovětský zajatec zmizel dosti kuriózním způsobem. V nestřeženém okamžiku uzmul jednomu německému mistrovi šaty, oblékl si je a hlavní bránou prošel skrze stráž. První fáze útěku se mu pravděpodobně podařila. Tuto domněnku potvrzuje ta skutečnost, že dotýčný mistr zjistil ztrátu šatů až za několik dní. Zní to dosti podivně, ale jednalo se zřejmě o části oděvu, které nepoužíval. Následoval však trest pro celý tábor: vězni museli stát po celou noc na dvoře.¹⁰ Podobný trest se opakoval i po následujícím útěku. Dva dopadení sovětské zajatci byli před očima celého tábora rozšápáni psy.

Tresty však nepostihovaly pouze uprchlíky, ale také ty, kteří jim k útěku napomáhali nebo jim poskytli úkryt. To dosvědčuje například J. Martyka,

který byl v Litoměřicích totálně nasazen: „... byl jsem svědkem, kterak byl na prostranství mezi objekty koncentračního tábora oběšen jeden vězeň a jedna žena. Od vězňů, kteří se mnou pracovali, jsem se dozvěděl, že šlo v daném případě o vězně, který se pokusil o útěk a byl chycen, a pokud jde o ženu, měl se u této uprchlý vězeň ukrývat.“¹¹

Vězni se pokoušeli uprchnout též kanalizačním systémem. Na podzim 1944 využili této možnosti tři vězni, dva Poláci a Rus. Jak tento útěk skončil, vzpomíná bývalý vězeň O. Binar: „... byli jsme svoláni na Appelplatz u bloku č. 28. Appelplatz byl obklíčen ozbrojenými příslušníky SS. Viděl jsem, jak na nádvoří vjel kočár tažený koňským spřežením a toto spřežení řídil příslušník SS, kterého jsem znal pod jménem Fritz. Za kočárem byl na provaze uvázan vězeň ruské národnosti, kterému říkali Vaska a bylo mu asi 21 nebo 22 let. Lagerkommandant vysoké silné postavy, jehož jméno však neznám, vystoupil na sud a shromážděným vězňům oznámil, že se tři vězni pokusili o útěk, přičemž dva byli zlikvidováni, třetí, který byl chycen, bude pro výstrahu všem vězňům veřejně oběšen. Mezi vězni se potom hovořilo, že shora zmínění vězni se pokoušeli o útěk z tábora kanálem.¹² Podobně došlo k útěku dvou vězňů polské národnosti, avšak i tento pokus skončil tragicky. Jejich záměr byl záhy odhalen a dozorcí na ně vypustili psy, kteří je přímo v kanalizačním systému roztrhali. Tělesné pozůstatky uprchlíků byly pak pro výstrahu vystaveny na Appelplatzu.¹³ Koncem léta 1944 byli na Malé pevnosti oběšeni tři vězni, které sem dodalo liberecké gestapo. Pracovali též v podzemní továrně Richard a pravděpodobně odtud uprchli.¹⁴

Dosud jsme se zabývali útky vězňů cizí národnosti. Je to přirozené, neboť v počátečním období existence tábora a podzemní továrny zde bylo Čechů velmi málo. A to se ještě jednalo pouze o vězně z Malé pevnosti — o členy komanda Richard. Teprve s přibývajícimi transporty sem přicházeli i čeští vězni. Jejich možnosti byly poněkud lepší. Především to byla snadná domluva s civilními dělníky pocházejícími z blízkého okolí. Ti jim nejen poskytovali všemožnou podporu, ale též jim v mnohém případě zajistili písemný kontakt s rodinou žijící v protektorátě. Podstatná byla rovněž ta skutečnost, že ač uvěznění, přesto se nacházeli v domácím prostředí. A to byla velká výhoda. Čeští vězni většinou věděli kudy a kam utíkat, lépe se orientovali v krajině a snadno se dohodovali. Avšak hledat pomoc mohli až po překročení protektorátní hranice, a to nebylo ani pro ně snadné. Z toho důvodu se i českým vězňům pokus o útěk pouhým nezdal.

Dokládá to například výpověď J. Filipa, člena komanda Richard z terezínské Malé pevnosti, který byl patrně prvním českým vězněm, jenž se pokusil o útěk z Litoměřic. K tomuto úmyslu jej dovedla náhoda. Sám o tom vypoví dá takto: „Hned v prvních dnech července 1944, bylo to pondělí, jsem řekl

chlapcům v partě, že musím jít na záchod. Šel jsem do neosvětlených chodeb na průzkum. Po nějaké době jsem náhodou narazil na starou větrací šachtu. Protože jsem již nemohl najít cestu zpět ke kamarádům, počkal jsem do tmy a šachtou jsem se vyškrábal na povrch a utekl z hlídaného prostoru. Když začalo svítat, schoval jsem se do trní, kde jsem chtěl přečkat den a odpočínout si. Avšak v poledne mne tam našli Němci se psy. Za bití a nadávek mě odvedli zpátky na Richard, kde jsem byl také trestán a večer po šichtě mne odvezli spoutaného do Terezína.¹⁵ Následoval obvyklý trest, 75 ran dřívky vyrobenými z třířázových kabelů a uvěznění na samotce, kde pobyl celkem třináct týdnů.

Ve stejné době se podařilo uprchnout vězni litoměřického tábora. Jednalo se o českého inženýra Václava Picku z Plzně. Ten byl u svých spoluvězňů považován za „tajuplnou osobnost“. Požíval různých úlev, mohl se volněji pohybovat apod. Důvodem toho byla pravděpodobně jeho odbornost. Ze vzpomínek se dovídáme, že před zatčením pracoval ve Škodových závodech v Plzni, tedy ve zbrojním průmyslu.¹⁶ O způsobu jeho útěku není blíže nic známo. Několik bývalých vězňů shodně vypovídá, že si pro něho přijeli autem, které bylo zaparkováno poblíž litoměřického tábora.¹⁷

S blížícím se koncem války příjížděly do Litoměřic transporty ze zrušených koncentračních táborů. Počet vězňů vzrůstal. Poměry v táboře se stále zhoršovaly. A ani v těchto mezních podmínkách vězni nekapitulovali a podle svých možností a sil vzdorovali. Pokusy o útek se zákonitě množily. Jenom od listopadu do poloviny dubna 1945 jsme zjistili 22 pokusů o útek.¹⁸ Avšak není zcela vyloučeno, že jich bylo mnohem více. Dne 14. února 1945 přibyl do zdejšího tábora velký evakuační transport z Gross-Rosen. Přivezl větší počet Čechů, kteří se náhle ocitli v domácím prostředí, a proto předpokládáme že se snažili tuto skutečnost plně využít.

V důsledku nedostatku písemných materiálů nelze určit konkrétní počet úteků, ani přesná data a počet uprchlíků. Jednotlivé případy můžeme rekonstruovat opět jen za základě svědectví pamětníků.

Ti vzpomínají, že v tomto období došlo k několika skupinovým útekům a v jednom případě uvádějí dokonce jména uprchlých vězňů. Tak např. utekli Vladimír Káňa, Josef Halámek a Stanislav Pokorný. Aby se dostali přes Labe, které v Litoměřicích tvořilo přirozenou hranici mezi Sudety a protektorátem, pokusili se zmocnit loďky. Byli však přistiženi příslušníky Volksturmu a přivedeni zpět do tábora. Provinilce naštěstí nepopravili, jak bylo v táboře běžným zvykem, ale „pouze“ potrestali před nastoupenými spoluvězni 25 ranami býkovic a posléze uvěznil na tři dny v bunkru.¹⁹ Tento trest vyvolal mezi ostatními vězni překvapení, neboť se všeobecně očekávalo, že budou popraveni. Mnohem hůře však dopadla skupina asi 8–12 vězňů. Ti

se nejprve vloupali do skladiště, kde si opatřili zásoby, a pak se po dobu asi 2–3 týdnů skrývali v objektech kasáren. Posléze však byli za pomoci psů vypátráni a popraveni. Jednalo se vesměs o vězně polské národnosti.²⁰

Další skupině českých vězňů, Josefu Víškovi, Karlu Fialovi a dalším, jejichž jména nelze s určitostí uvést, se podařilo dostat až k Mělníku. Zde, patrně v obci Liběchov, která byla v té době osídlena německým obyvatelstvem, byli zadrženi. Sám J. Víšek na to vzpomíná: „Tvrdili jsme, že jsme utekli z Ústí nad Labem, kde jsme dělali. Ale potom přišla hláška, že utekli nějací vězni z Richardu, tak jsme hned dostali také bití. Přijeli si pro nás z Litoměřic. Spoutali nás na rukou a psi nás hnali až do Litoměřic. Celá cesta trvala 2,5 hodiny. Psi nás hnali rychle. Oni sami jeli za námi v kočáře . . .“²¹ Po příchodu do tábora byli uprchlíci vhozeni do bunkru, kde je drželi po tři dny bez jídla a pití. Pak přišel kápo, který jim nařídil, aby si strhli čísla a posléze je ukryl v táboře.²² Smysl jeho počínání můžeme nalézt ve vysvětlení jejich bývalého spoluvězně JUDr. M. Riegra: „Když utekl Víšek a spol., byli jsme na komandu a tam jsme se dověděli, že už jsou zpátky a visí. Našel jsem je mezi vězni normálně, na to vzpomínám, jaký to byl šok. Bylo z toho vidět, jak hluboce byl celý systém v rozkladu. Češi tady byli dost v kursu, dostávali totiž balíky z domova . . .“²³ Záhy uprchla jiná skupina českých vězňů. Přišli společně do Litoměřic 14. 2. 1945 z koncentračního tábora Gross-Rosen. Jejich spoluvězeň J. Pleskot, povoláním krejčí, jim nejprve upravil oblečení, tj. odstranil označení (neměli pruhovaný vězeňský oděv). Ze zad seškrábal písmena „KL“ a z kalhot vystříhal červenou barvou namalované označení, tzv. lampasy, a znovu podsadil.²⁴ Skupinu tvořili Řezníček, Kulda a vězeň, jehož jméno neznáme.²⁵ J. Pleskot sice jako třetího jmenuje O. Hradila, ale tento údaj je nesprávný, neboť O. Hradil ve své vzpomínce vypovídá, že byl v kritické době nemocen a že odešel z Litoměřic až koncem dubna 1945, kdy byl evakuován.²⁶ Všichni tři vězni se nechali zarovnat do hromady cihel a tak se dostali z hlídaného prostoru.²⁷ Protože o dalším jejich osudu není nic známo, nevíme, zda se jim záměr zdařil.

Okolnosti dalších útěků jsou jen mlhavé. Jedná se pouze o strohé zmínky ve vzpomínkách. Pamětníci se zmiňují i o dalších útečcích — např. Francouze, Holandana a několika Poláků. Setkáváme se tu i s českými jmény: Krejčí, Kříž, Zelenka.²⁸ Jelikož o nich nemáme žádné podrobnosti, nemůžeme se jimi ani zabývat.

Konkrétnější údaje jsme shromáždili o následujících případech. Jejich společným jmenovatelem je způsob realizace útěku. Všichni byli vyvedeni českým dělníkem. Jednalo se o Josefa Zemana, tesaře z Českých Kopist, jenž obětavě a ze všech sil pomáhal uvězněným. Vypovídá o tom mimo jiné i svědectví jednoho z příbuzných vězně Františka Babáka, kterému se podařilo

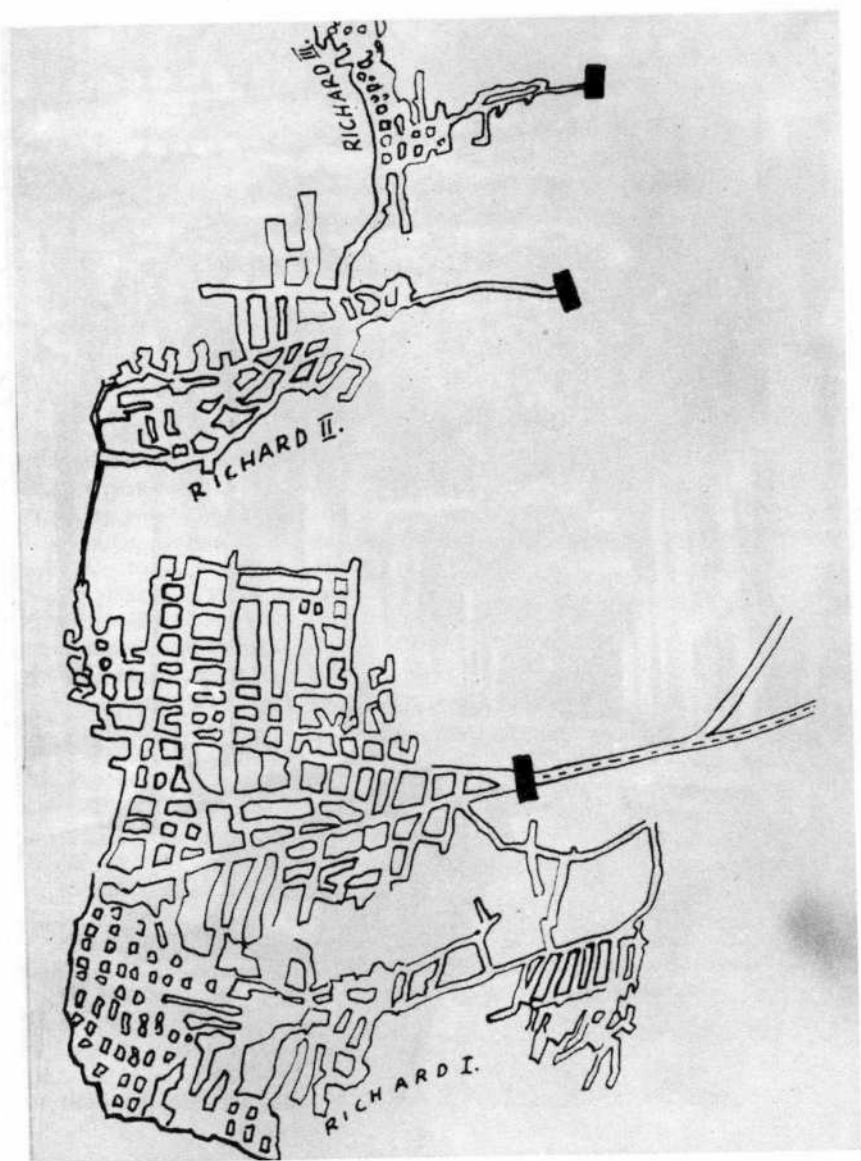
díky jeho vydatné pomoci uprchnout: „Slovo Zeman znamenalo v koncentračním táboře „táta“, který s nadlidským úsilím vyšel vstříct všem, pokud to jen poměry dovolily, a jeho loajální chování k vězňům zůstane nejlepšími vzpomínkami na pobyt v mučírně litoměřického koncentračního tábora.“²⁹ Tento statečný člověk zachránil řadu lidí od smrti hladem a prokazatelně vyvedl z tábora Josefa Müllera, Františka Babáka a Miloše Pokorného.³⁰ Podívejme se nyní podrobněji, jak J. Zeman popisuje přípravu a průběh útěku Fr. Babáka, který mimochodem patřil k nejdéle zde vězněným Čechům: „Sekani-na (mistr, pod kterým Zeman pracoval — pozn. B. M.) řekl o mně Dvořákoví (Babákův švagr — pozn. B. M.). Ten za mnou přišel domů, chtěl, abych Babáka vyvedl . . . Za tři dny přivezl Dvořák dvoje šaty, civilní a nádražáckou uniformu. Říkal, že to má zařízení tak, že Babák bude z Bohušovic až na Moravu dělat průvodčího. Vzal jsem si tři dny dovolenou (na dny, kdy mělo dojít k útěku). Civilní šaty jsem vzal s sebou na Richard, zavolal jsem Babáka ,ty šaty si oblečeš, štráfáté se hodily do větráku, kde je ventilátor roztrhal. Tady máš tužku, papír, budeš dělat inženýra‘, říkám mu. Já šel ke strážci SS, byl to právě jeden, kterého jsem znal a pokládal za dobrého. Bavil jsem se s ním. Babák šel nahoru. Říkám: ,támhle jde náš inženýr kontrolovat práci‘, šel jsem k němu . . . Jakoby v rozhovoru jsem s Babákem vyšel za dráty. Sehnal jsem Babákovi falešný «auswajz» (průkaz — pozn. B. M.), u pivovaru byla kontrola, dále u mostu také. V Žalhosticích čekal Dvořák, měl tam moje a manželčino kolo. Byl jsem s Dvořákem domluven, že přes den se bude s Babákem zdržovat v Křešicích, kde měli příbuzné, a v jednu hodinu v noci, že je převezu přes Labe. Teta v Křešicích je ale u sebe nenechala . . . Celý den se ukrývali v rákosí u malého Labe. Už předtím jsem říkal jeznému, byl to Němec, že bych potřeboval lodičku, že mi přijede v noci švagr. Souhlasil, ale s tím, že mi dá s sebou zřízence. Byl to Fryč, který bydlel u mne v baráku. Řekl jsem Fryčovi, koho má převézt. Škrtnutí sirkou bylo znamení, že jsme připraveni a že loďka může vyplout. Já čekal na břehu. Náhle se objevili na cestě do Počápel četníci. To bylo zlé. V poslední chvíli odbočili cestou na Terezín. Babák s Dvořákem přijeli, vzal jsem je k nám . . . Ve tři hodiny ráno šli oba na vlak do Bohušovic, vyprovázal jsem je k Terezínu.“³¹ Babák byl oblečen do železničářské uniformy a jelikož neměl žádné doklady, cestoval jako manipulát ve služebním oddíle u balíků. V Kunčicích nad Orlicí se až do osvobození skrýval u svého známého.

Samozřejmě, že po zjištění útěku nastalo vyšetřování. Všichni civilní zaměstnanci byli podrobena ostrému výslechu a po celý den drženi v táboře. Avšak J. Zeman se toho dne na pracovišti nenacházel, měl tři dny řádné dovolené. Když opět nastoupil do práce, vyšetřování již skončilo. Podobným způsobem vyvedl i další dva výše uvedené vězně.

Koncem dubna 1945 se poměry v Richardu stávaly stále více nepřehlednými. Do Litoměřic přijížděly další a další transporty z evakuovaných koncentračních táborů. Kapacita tábora byla tak v brzké době několikanásobně překročena. V březnu téhož roku vypukla v táboře epidemie skvrnitého tyfu, která zapříčinila ještě větší zvýšení úmrtnosti. Pro vyřešení této situace bylo sestaveno a vypraveno několik evakuačních transportů. Opatření však nemělo žádoucí efekt.³² Řadě vězňů se však za pomoci železničního personálu a místních obyvatel podařilo v některých železničních stanicích z těchto transportů uprchnout.³³

Počátkem května 1945 se systém tábora a jeho organizace počaly hroutit. Němečtí mistři a dělníci opustili objekt 2. května. Téhož dne odešla i většina strážných. Ostraha, která byla jejich odchodem oslabena, spočívala nyní na tzv. táborové policii. Zároveň velitel tábora vydal prohlášení, že vězňům budou vydány propustky a tábor zlikvidován. Vězni však tomu z pochopitelných důvodů neuvěřili a mnozí sami uprchli.³⁴ Tentokrát však velitel tábora nelhal a skutečně od 6. května vystavovali vězeňští písaři potvrzení o propuštění. Následující dva dny byli vězni opatřeni balíčky s jídlem, po skupinkách vyváděni na litoměřický most a tam propouštěni. Způsob, jakým byl tábor zrušen, je ojedinělý a nemá snad v historii koncentračních táborů obdoby.

Rozhodnutí vězně propustit nebylo samozřejmě motivováno nějakými humanitními důvody, ale okolnostmi, které nastaly. Zdejší koncentrační tábor nebyl až do posledních dnů války v dosahu fronty, takže nebylo třeba provádět úplnou likvidaci tábora. Když tato nutnost nastala, nebylo už kam evakuovat. V okolí probíhaly boje vyvolané Pražským povstáním a blízké ghetto Terezín bylo již od 2. května 1945 pod ochranou Mezinárodního červeného kříže. To také zřejmě ovlivnilo rozhodnutí nacistů, že se již neodvážili provést totální likvidaci tábora i podzemních objektů podle běžných praktik, tj. vše dokonale zničit a vězně, coby nepohodlné svědky, povraždit.



Plánek podzemní továrny Richard.



Pohled do jedné z chodeb podzemní továrny.

Poznámky:

- ¹ Kárný, M.: Pro koho se stavěl Richard?, in: Vlastivědný sborník Litoměřicko, roč. XVII.—XX. 1985, str. 213—227.
- ² Křivský, J. — Křížková, M.: Podzemní továrna a koncentrační tábor v Litoměřicích, Památník Terezín 1967, str. 9.
- ³ Tito vězni však nepodléhali veliteli Malé pevnosti, ale koncentračnímu táboru Flossenbürg, který byl kmenovým táborem litoměřického tábora. Novák, V. a kol.: Malá pevnost Terezín, Praha 1988, 2. vyd., s. 34. Křivský, J. — Křížková, M.: c. d., s. 10.
- ⁴ SOA Litoměřice, fond KT Litoměřice-Richard, kartotéka vězňů.
- ⁵ Trhlínová, M.: Tábor smrti pod Radobýlem, Praha 1975, s. 47.
- ⁶ PT, Sb. vzpomínek č. 1403.
- ⁷ Vzpomínka T. Holuje (archív autora).
- ⁸ PT, Sb. vzpomínek č. 281.
- ⁹ PT, Sb. vzpomínek č. 742.
- ¹⁰ PT, Sb. vzpomínek č. 923.
- ¹¹ PT, Sb. vzpomínek č. 282.
- ¹² PT, Sb. vzpomínek č. 271.
- ¹³ PT, Sb. vzpomínek č. 913.
- ¹⁴ Byla to jediná doložená poprava oběšením v Malé pevnosti, jinak se zde vykonávaly popravy zastřelením. Novák, V. a kol.: c. d., str. 62.
- ¹⁵ Dopis J. Filipa z 9. 2. 1988 (archív autora).
- ¹⁶ PT, Sb. vzpomínek č. 824.
- ¹⁷ PT, Sb. vzpomínek č. 752 a 451.
- ¹⁸ Trhlínová, M.: c. d., str. 54.
- ¹⁹ PT, Sb. vzpomínek č. 270, 277 a 290.
- ²⁰ PT, Sb. vzpomínek č. 449.
- ²¹ PT, Sb. vzpomínek č. 499.
- ²² Tamtéž.
- ²³ PT, Sb. vzpomínek č. 468.
- ²⁴ Vzpomínka J. Pleskota (archív autora).
- ²⁵ Vzpomínka J. Pleskota (archív autora); PT, Sb. vzpomínek č. 222.
- ²⁶ PT, Sb. vzpomínek č. 222.
- ²⁷ PT, Sb. vzpomínek č. 222; Vzpomínka J. Pleskota (archív autora).
- ²⁸ PT, Sb. vzpomínek č. 2006, 453, 496.
- ²⁹ Opis dopisu A. Dvořáka MNV v Českých Kopistech ze dne 28. 7. 1945 (archív autora).
- ³⁰ PT, Sb. vzpomínek č. 468. Vzpomínky J. Zemana a J. Müllera (archív autora).
- ³¹ Vzpomínka J. Zemana (archív autora).
- ³² Vzpomínka J. Pleskota (archív autora).
- ³³ Trhlínová, M.: c. d., str. 61.
- ³⁴ PT, Sb. vzpomínek č. 1236 a 169.

MNICHOV A SEVERNÍ ČECHY

JAROSLAV JOZA

Mnichovským diktátem byla v roce 1938 odtržena od Československa převážná část dnešního Severočeského kraje. Mimo zábor zůstaly jen části dnešních okresů Jablonec nad Nisou, Litoměřice a Louny. Zabrané území severních Čech bylo začleněno do tzv. sudetské župy. Do jejího čela byl postaven jako říšský místodržící Konrad Henlein. Sídlem jeho úřadu a tedy hlavním městem sudetské župy se stal Liberec. Území župy zahrnovalo okupované území od okresu Horšovský Týn až po okresy Opava a Nový Jičín. Jen jižní Čechy a jižní Morava (okupované části) byly připojeny k sousedním rakouským a říšské župě Bavorsko. Do sudetské župy rovněž nespádalo Hlučínsko, které bylo až po 15. 3. 1939 začleněno do říšské provincie Slezsko (od roku 1941 tzv. Horní Slezsko) a Těšínsko, odtržené již 1. 10. 1938 a připojené k Polsku; toto území se po 1. 9. 1939 rovněž stalo součástí říšské provincie Slezsko.

Sudetská župa byla naprosto nepřirozeným útvarům. Tvořil ji dlouhý pás pohraničního území, navíc přerušovaný u Náchoda nezabraným územím. Spojení mezi jednotlivými částmi župy bylo velmi obtížné a bylo nutno využívat spojů přes české vnitrozemí. Území župy bylo rozděleno na obvody 3 vládních prezidentů, a to v Karlových Varech, Ústí nad Labem a v Opavě. Pevážná část území dnešního Severočeského kraje byla začleněna do obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem (byl jím válečný zločinec a jeden ze zakladatelů nacistického hnutí u nás Hans Krebs). Zprvu byly sice okresy Most a Chomutov začleněny do obvodu vládního prezidenta v Karlových Varech, ale brzy byly přesunuty do ústeckého obvodu. V pravomoci karlovarského vládního prezidenta zůstaly pak z dnešního Severočeského kraje jen tehdejší okresy Kadaň, Podbořany a Žatec.¹

Obvod vládního prezidenta v Ústí nad Labem byl nejdůležitější částí sudetské župy. Začínal okresem Chomutov a končil okresy Trutnov a Broumov. Měl ze všech tří obvodů vládních prezidentů největší počet obyvatel a také jeho ekonomický význam převyšoval značně další obvody. A hospodářsky nejdůležitější část obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem tvořilo právě zabrané území dnešního Severočeského kraje. Ekonomický význam podkrkonošských okresů byl daleko menší. Ve svém článku se budu sice zabývat

celým územím spravovaným úřadem vládního prezidenta v Ústí nad Labem, ale hlavní pozornost chci věnovat té jeho části, která dnes patří k Severočeskému kraji.

Severní Čechy jsou oblastí, kde po staletí žili Češi a Němci. Společně zde také vytvářeli ekonomické a kulturní hodnoty. Nemůžeme se v rámci této studie zabývat národnostním vývojem této oblasti (nebyl bohužel dosud v naší historické literatuře spolehlivě zpracován). Nemůžeme se také věnovat vývoji vztahů mezi oběma národy v různých historických údobích. Zmíníme se jen stručně o některých argumentech, které uváděla henleinovská a nacistická publicistika a které stále přežívají v literatuře vycházející v Německé spolkové republice.²

Prvním takovým často opakovaným tvrzením je, že od Československa bylo mnichovským diktátem odtrženo prastaré německé území, které se Československá republika pokusila násilně čechizovat. Tento názor zastírá skutečnost, že národnostní hranice se v severních Čechách měnila. Např. v 15. a 16. století tvořilo převážně Němci osídlené území jen úzký pruh podél hranic.³ Největšího rozsahu dosáhlo německé osídlení v severních Čechách na konci 18. a na začátku 19. století. A tento stav (byl ovlivněn germanizační politikou habsburské monarchie, která se projevovala i v českém vnitrozemí), který trval jen krátkou dobu, vydávala německá nacionalistická publicistika za trvající po staletí. Ve skutečnosti se začaly národnostní poměry v severních Čechách měnit již v 19. století, tedy v době, kdy rozhodující politické i ekonomické pozice v habsburském soustátí měla německá šlechta a buržoazie.

Severní Čechy byly totiž oblastí, kde se dříve a rychleji rozvíjel tovární průmysl než v českém vnitrozemí. Proto se také staly územím, do kterého směřovalo značné přistěhovalectví.⁴ Nejstarší průmyslovou oblastí v Čechách bylo Jablonecko a Liberecko, kde se již v první polovině 19. století rozvíjel tovární textilní průmysl. Proto se sem stěhovali z okolních českých okresů čeští dělníci, řemeslníci, služky atd. Tím sílila česká menšina, ale rozsah tohoto přistěhovalectví nebyl tak silný, aby mohl změnit převážně německý ráz území.

Podstatně jiná byla situace v Podkrušnohoří, kde se v poslední třetině 19. století rozvíjela bouřlivě těžba hnědého uhlí a na ní založený průmysl.⁵ Tím vznikala potřeba desetitisíců nových pracovníků, a to nejen horníků, ale i dělníků do nově zakládaných továren, železničářů, kteří museli řešit náročné úkoly při dopravě uhlí, řemeslníků a dalších živnostníků (obchodníků, hostinských). Proto se také stalo Podkrušnohoří vedle Prahy největší imigrační oblastí v Čechách. Největší podíl měli Češi mezi horníky. Dle spolehlivých údajů německého statistika Rauchberga dosáhl na sklonku 19. století podíl horníků, kteří se narodili v českých obcích, 55 % všeho osazenstva dolů.⁶ V

ostatních oborech činnosti nenabyl příliv Čechů takového rozsahu, ale přesto byl značný. V důsledku toho se tehdejší okresy Most, Duchcov (patřila k němu i Bílina) a části okresů Teplice-Šanov a Ústí nad Labem měnily v národnostně smíšené.

Zjistit skutečný podíl českého obyvatelstva v jednotlivých částech severních Čech — mimo ta území, která byla ryze česká — je velmi nesnadné. Při sčítání nebyla totiž zjišťována národnost, nýbrž obcovací řeč. Hraničářská literatura přináší desítky dokladů, že sčítací komisaři (ve smíšených oblastech to byli vesměs Němci) prováděli někdy i drastický nátlak. Zaměstnavatelé hrozili těm, kdo přihlásili českou obcovací řeč, propuštěním z práce a majitelé domů vyhozením z bytu atd. Počet Čechů byl tedy podstatně vyšší než uvádějí úřední statistiky.⁷ Přesto i tyto údaje ukazují, že již před rokem 1914 se podkrušnohorská oblast měnila v národnostně smíšenou. Dle sčítání v roce 1910 přihlásilo v okresech Most a Duchcov českou obcovací řeč, 25 % obyvatelstva. V Souši, Záluží, Kopistech a Lomu získali již před první světovou válkou Češi většinu. V dalších 9 obcích těchto okresů se přihlásilo k české obcovací řeči přes 40 % obyvatelstva.⁸

Česká menšina sílila před první světovou válkou i v dalších, převážně Němci osídlených územích severních Čech, i když to nebylo v takové míře jako v Podkrušnohoří. Do severních Čech přicházeli pracovat do rozvinutého průmyslu čeští dělníci a živnostníci z vnitrozemských oblastí, v nichž se průmyslová výroba rozvíjela daleko pomaleji nebo někde vůbec ne.⁹

Přistěhovalectví Čechů do severních Čech bylo tedy vyvoláno ekonomickou nutností. Bez příchodu desetitisíců českých horníků, průmyslových dělníků, obuvníků, krejčích a dalších živnostníků, bez stovek českých železničářů nebylo možno zajistit rozvoj severočeského průmyslu. Nebyly proto řídké případy, kdy severočestí podnikatelé — vesměs Němci — se snažili zajistit pracovníky v českém vnitrozemí (např. kvalifikované horníky na Kladensku).

Počet Čechů v severních Čechách stoupal však dle výsledků sčítání v roce 1921 a 1930 i v době první republiky. V té době neexistovaly již ekonomické důvody pro přistěhovalectví. Průmyslové závody v pohraničí bojovaly s obyvatelskými potížemi a velmi tvrdě se zde projevilo období světové hospodářské krize. Důvody početního růstu české menšiny musely být tedy jiné. První příčinou růstu počtu Čechů v pohraničí byla jistě skutečnost, že se k české národnosti přihlásili mnozí, kteří v roce 1910 udali pod nátlakem německou obcovací řeč. Ale i když šlo jistě o nezanedbatelný počet (neodvažují se ho ani přibližně odhadnout), nelze touto skutečností vysvětlit výrazné zvýšení počtu Čechů v pohraničních oblastech. Uváděli jsme si výše okresy Most a Duchcov jako území, kde se již před první světovou válkou vytvářela silná česká menšina. Při sčítání v roce 1921 se v okrese Most přihlásilo k české ná-

rodnosti 40,6 % všeho obyvatelstva (v roce 1930 42,1 %), v okrese Duchcov v roce 1921 38,6 % (v roce 1930 40,5 %).¹⁰ V obou případech jde tedy o více než 50 % vzestup stavu roku 1910.

Němečtí nacionalističtí publicisté uváděli dvě základní příčiny vzestupu počtu Čechů v pohraničí, a to pozemkovou reformu a příchod českých státních zaměstnanců. Co se pozemkové reformy týče, nepovažují ji pro národnostní složení severních Čech za rozhodující. Velkou část zabrané půdy v severočeském pohraničí zabíraly lesní komplexy. Z této půdy byly vytvořeny státní lesy. Přišli do nich pracovat na místa lesníků a hajných Češi, ale jejich počet nebyl vysoký. Lesní dělníci, kteří pracovali většinou jen sezónně, pocházeli z místního německého obyvatelstva. Větší význam pro posílení české menšiny měla pozemková reforma jen v úrodných zemědělských oblastech severních Čech — na Litoměřicku, částečně na Českolipsku (zbytkové statky, kolonisté na parcelovaných velkostatech), ale ani tam nešlo o masový příchod kolonistů a zemědělských dělníků.¹¹

Naproti tomu musíme přiznat, že výrazné posílení českého živlu v pohraničí znamenal příchod českých státních úředníků, učitelů, profesorů, železničářů (hodně jich zde však pracovalo již před první světovou válkou), zaměstnanců pošt, četníků a později členů státní policie. Zde se skutečně projevila snaha českých vládnoucích kruhů posílit své pozice v pohraničí. Zároveň si česká buržoazie usnadňovala tímto postupem řešení nezaměstnanosti v českém vnitrozemí (obdobně byli čeští státní zaměstnanci posíláni i na Slovensko a tehdejší Podkarpatskou Rus). I když se vládnoucí kruhy v Československé republice snažily vysvětlit tento svůj postup v pohraničí negativistickým postojem německých politických stran v republice v určitých obdobích, neznalostí češtiny u německých úředníků apod., bylo obsazení převážného počtu míst ve státní správě, u železnic a pošt v pohraničí nesporně jedním z chybných kroků v československé národnostní politice.¹² Této skutečnosti pak ve třicátých letech plně využila Henleinova strana ve své demagogické propagandě.

O rozsahu záboru na základě mnichovského diktátu budu mluvit dále. Na tomto místě se zmíním jen o nacistickém požadavku, aby jako základ pro stanovení území, které má být okupováno, bylo použito výsledků sčítání z roku 1910. S tímto názorem nelze souhlasit. Uvedli jsme již výše, s jakými formami, mnohdy drastického nátlaku, bylo prováděno v době před první světovou válkou zjišťování obcovací řeči. Sčítání z roku 1910 nezachycovalo tedy skutečný stav a nemohlo být spolehlivým podkladem pro zjišťování národnostních poměrů.

V německé nacionalistické literatuře byla velmi ostře kritizována národnostní politika Československé republiky. Musíme otevřeně přiznat, že česko-

slovenská vláda (stejně jako jiné buržoazní vlády) se dopouštěla v řešení národnostní otázky řady chyb. Upozorňovali na ně v tisku i z parlamentní tribuny především komunisté. Pozoruhodným způsobem ukázal nedostatky v řešení německé otázky v Československu již v roce 1928 filozof Emanuel Rádl.¹³ Přesto však nelze mluvit o národnostním útisku Němců v Československu. Němci mohli v pohraničí užívat ve styku se státními úřady němčiny, měli hustou síť škol od obecných až po vysoké. Menšinová práva přiznaná Němcům v Československu byla podstatě většího rozsahu, než měli Němci v Maďarsku, Polsku a Itálii. Byla však přiznána národu, který byl donedávna i v českých zemích národem vládnoucím. Četní němečtí politikové v Československu nesli těžce skutečnost, že ačkoliv mohli být v republice významným činitelem, budou přece jen v poměru k početnějšímu českému národu hrát Němci v Československé republice jen druhé housle.

Nejtíživějším problémem pohraničí bylo řešení sociální otázky. Zvláště v krizových obdobích zde byla masová nezaměstnanost a bída dělnických rodin i mnoha chudších řemeslníků. Tato situace vyvrcholila ve třicátých letech v době světové hospodářské krize. Práci zastavily desítky textilních továren, silně poklesla výroba skla, bižuterie i těžba uhlí. Důslednými bojovníky za zlepšení sociálních poměrů byli i v pohraničí komunisté. Organizovali masové pochody zbídačených dělníků, shromáždění ve městech atd. Na tyto akce vysílala strana své nejlepší představitele. K dělníkům zde mluvili dr. B. Šmeral, Kl. Gottwald, dr. B. Vrbenský, J. Šverma a další. Manifestující předkládali konkrétní požadavky na odstranění bídy. Ty však nikdy nebyly vládou splněny.

Bída nebyla pochopitelně jen v československém pohraničí. Masová nezaměstnanost byla v době světové hospodářské krize ve všech průmyslových oblastech Československa. A bez práce byly i tisíce dělníků řemeslnických dílen a různých drobných provozoven mimo hlavní průmyslová centra. V tíživých sociálních podmínkách žili dělníci, drobní rolníci i živnostníci v Čechách i na Moravě a ještě horší byly životní podmínky na Slovensku a tehdejší Podkarpatské Rusi. Nebudeme však popírat, že severní Čechy patřily mezi těžce krizí postižené oblasti. S velkými potížemi se potýkal textilní průmysl, který nebyl vzhledem ke své technické úrovni schopen vždy konkurovat především s anglickým a německým průmyslem. V období krize ztrácel zahraniční odbytiště sklářský a bižuterní průmysl a klesající průmyslová výroba potřebovala stále méně uhlí.

Československo bylo kapitalistickým státem, který byl často místem ostrých třídních bojů. Československá vláda se ani nepokusila o zásadnější řešení sociálních problémů. Na zbídačování dělnictva a ostatních pracujících se podílela česká i německá buržoazie, která sledovala jen otázku svých zisků.

Němečtí továrníci z pohraničí neváhali zakládat své továrny mimo území ČSR, v zemích, kde byla ještě levnější pracovní síla (např. liberecký Liebig v Maďarsku) a vůbec jim nevadilo, že tím připravují německé dělníky o práci.¹⁴ Do značné míry byla sice oprávněná připomínka německých ekonomů v Československu, že vláda podporuje státními zakázkami především podniky patřící české buržoazii, ale tyto zakázky neměly takový rozsah, aby rozhodujícím způsobem ovlivnily hospodářskou situaci v pohraničí. Hlavním viníkem bídy v pohraničí, jako v celém Československu a dalších kapitalistických státech, byl vládnoucí společenský řád.

Uvedli jsme alespoň v náznaku některé chyby v řešení národnostní otázky v Československu. Všech a ještě mnoha dalších využívala ve zveličené formě demagogickým způsobem propaganda Sudetoněmecké strany v boji za rozbití republiky. Vývoj Henleinovy strany je dnes podrobně znám z desítek publikací. Dnes je již každému jasné, že této straně vůbec nešlo o spravedlivější řešení národnostní otázky v Československu. Od začátků existence této strany bylo jejím cílem usilovat v duchu pokynů A. Hitlera o rozbití republiky. Dobře jsou také známy teroristické akce henleinovců, které vyvrcholily v září 1938. Proto se také nebudeme touto problematikou zabývat.

Mnichov byl součástí neblahé politiky appeasementu, ustupování fašistickým státům, jejímž tragickým důsledkem byla druhá světová válka. Hlavní kapitalistické státy nevystoupily tvrdě proti japonské agresi v Číně, tolerovaly italský útok na Etiopii a fašistický puč ve Španělsku podporovaný materiálně i vojenskými jednotkami Německa a Itálie. Proti této politice ustupování fašistickým útočníkům bojovala Komunistická internacionála. Zástupce SSSR ve Společnosti národů Litvinov byl na půdě této organizace nejdůležitějším bojovníkem za kolektivní bezpečnost. Pro kapitalistické státy byl fašismus menším nebezpečím než komunismus, protože neohrožoval panství buržoazie, ale naopak tvrdě potlačoval dělnické hnutí.

Hitlerův fašistický režim v Německu měl od začátku podporu významných kruhů v kapitalistických státech, především ve Velké Británii, ale i v USA a Francii. Reakčním kruhům kapitalistických států nevadilo Hitlerovo barbarství, nepozastavovaly se nad krutým terorem a koncentračními tábory, ani nad nucenou emigrací nejlepších představitelů německé kultury. Imponoval jim tvrdý zásah proti komunistické straně i sociálním demokratům a věřili, že nacistické Německo obrátí svou útočnost proti Sovětskému svazu a že se mu podaří zlikvidovat nebo alespoň podstatně oslabit první socialistický stát na světě.

A do této politiky appeasementu je nutno zařadit i postoj československé vlády k sudetoněmecké straně. Od začátku její existence byla známa řada důkazů o jejích kontaktech s nacistickým Německem a plánech na rozbití re-

publiky. A těchto dokladů stále přibývalo, i když Henlein pronášel pokrytecky loajální projevy. Přesto však československá vláda s henleinovci vyjednávala a neopřela se o demokratické síly mezi německým obyvatelstvem v pohraničí, které představovali především komunisté a poctiví členové sociálně demokratické strany. Naopak vládní orgány často znesnadňovaly protifašistickou činnost v pohraničí. Oslabením protifašistického boje pak byla i skutečnost, že vedení německé sociální demokracie v Československu, v němž se stále více prosazovali nacionalisté v čele s W. Jakschem, odmítalo spolupráci s komunisty.

Henleinovci nebrali vůbec zřetel na existenci jiných politických stran v pohraničí a vystupovali neoprávněně jako mluvčí všeho německého lidu v Československu. A je nutno přiznat, že toto jejich stanovisko do značné míry vláda přijímala. Několik let vedená jednání s henleinovci nevedla k žádným pozitivním výsledkům. Nebylo to ani možné, protože zástupci sudetoněmecké strany stupňovali dle pokynů Berlína své požadavky tak, aby je nebylo možno bez narušení celistvosti republiky přijmout. Přesto se však československá vláda snažila až do krajnosti jednat o řešení požadavků německých fašistů v ČSR.

Tato politika československé vlády vyvrcholila v roce 1938. Ale ani v době, kdy již henleinovci přecházeli k otevřené teroristické činnosti, neodhodlala se československá vláda k rozhodnému kroku. Neopřela se o německé antifašisty v pohraničí, nevyužila nabídky SSSR, který byl ochoten Československu pomoci a podřídila se na nátlak Anglie a Francie mnichovskému diktátu.

Hodnocení mnichovského diktátu je obecně známo a jeho neplatnost uznaly již během války všechny státy protihitlerovské koalice a po válce i Německá spolková republika. Nebudeme se proto protiprávností tohoto aktu zabývat. Pokusíme se však charakterizovat území, které bylo v severních Čechách zabráno a které vytvořilo obvod vládního prezidenta v Ústí nad Labem.¹⁵ Cele byla zabrána území těchto politických okresů: Bílina (byla dříve součástí politického okresu Duchcov), Děčín, Dubá, Duchcov, Frýdlant, Chomutov, Jablonné, Jablonec nad Nisou, Liberec, Česká Lípa, Most, Rumburk, Šluknov, Teplice-Šanov, Ústí nad Labem, Varnsdorf a Vrchlabí. Převážně byly zabrány další tři okresy, a to Broumov, Litoměřice a Trutnov. Byly to okresy, jimiž procházela národnostní hranice. V okrese Broumov zůstalo mimo zábor území soudního okresu Police nad Metují, z něhož byla zabrána jen jedna obec a jedna osada, v trutnovském politickém okrese nebylo okupováno území soudního okresu Úpice, z něhož byla zabrána jen jediná obec. Z tehdejšího litoměřického okresu (nepatřila k němu Roudnice, byla samostatným okresem) zůstaly mimo zábor některé ryze české obce (Bohušovice nad Ohří, Česká a Německé Kopisty, Terezín, Třebeň a další).

Národnostní poměry v okresech, které byly okupovány celé nebo z převážné části, byly rozdílné. Poměrně slabá byla česká menšina v okresech Děčín, Frýdlant, Jablonné, Rumburk, Šluknov, Varnsdorf, Vrchlabí a v zabrané části okresu Broumov. Ani v jednom z těchto okresů nedosáhl počet Čechů 10 % dle sčítání v roce 1930. Silnější (10—20 %) byla česká menšina v okresech Dubá, Chomutov, Jablonec nad Nisou, Liberec, Česká Lípa, Ústí nad Labem a v zabrané části okresu Trutnov. Přes 20 % obyvatelstva se přihlásilo k české národnosti v okres Teplice-Šanov a zabrané části okresu Litoměřice, přes 40 % pak v okrese Duchcov (v roce 1930 k němu patřila Bílina) a v okrese Most.¹⁶

Z ostatních okresů na jazykové hranici byly zabrány jen menší části, většinou jen několik obcí nebo osad. Poměrně značný byl ještě zábor v okrese Dvůr Králové, kde bylo okupováno území s asi 14 000 obyvateli, z nichž bylo 19 % Čechů, přes 3 000 obyvatel měly zabrané obce z okresu Mnichovo Hradiště (česká menšina zde byla poměrně silná, asi 32 %). Na odtržené části okresu Nová Paka žilo přes 2 300 osob, z nichž Češi tvořili asi 10 %.¹⁷

V dosud uváděných zabraných územích měli tedy Němci dle sčítání v roce 1930 většinu, i když i zde byla řada obcí s převahou českého obyvatelstva (především hornické obce v podkrušnohorské uhelné pánvi, několik obcí na Litoměřicku i v dalších okresech). Zábor v severních Čechách však zasáhl i do ryze českých oblastí. Bylo tomu tak především v horním Pojizeří. Těžce byl postižen politický okres Jilemnice. Jen v jeho části, na území soudního okresu Rokytnice nad Jizerou, měli Němci většinu. Zabrány však byly i české obce na Jilemnicku a Vysocku. V celé zabrané části jilemnického okresu žilo jen 8 100 Němců (asi 34 %) a 16 100 Čechů (asi 66 %). Většina Němců (asi 6 600) žila v soudním okrese Rokytnice nad Jizerou. Z okresu Semily bylo zabráno území, na němž žilo 6 100 Čechů a asi 100 Němců (necelá 2 %).¹⁸ Zabrané obce v Pojizeří byly připojeny k okresům Vrchlabí a Jablonec nad Nisou.

Okupované části okresů Jilemnice a Semily patřily k oblastem prastarého českého osídlení. Bylo to území po staletí usedlých českých zemědělců, z nichž mnozí nacházeli v posledních stoletích obživu v textilním a sklářském průmyslu. Byla to také oblast mimořádně rozvinutého českého kulturního života, kde žila řada „písmáků z hor“, kde vznikala a rozvíjela se mimořádně bohatá lidová kulturní tvorba. Ani v době okupace neztratili obyvatelé tohoto území svou národní hrdost; v nejtěžších podmínkách dovedli rozvíjet svůj národní život, značná byla i jejich účast na odboji.

Druhá oblast českého osídlení vznikla v severních Čechách z okupované části okresu Turnov. Zabráno bylo především Českodubsko a dvě další osady. Žilo zde téměř 6 800 Čechů a jen 969 Němců.¹⁹ Češi tvořili 88 % všeho

obyvatelstva. O Českodubsku by bylo možno mluvit podobně jako o Podkrkonoší. Byl to národopisně nesmírně bohatý kraj s velkým bohatstvím lidové architektury, výšivek, písni atd. Kraj, který svým dílem oslavila Karolína Světlá. Zabrané části turnovského okresu byly připojeny k libereckému okresu.

Nepatrně se zábor dotkl tehdejšího okresu Louny. Z něj byla k říši připojena jen jedna obec, a to Ranná, která měla českou většinu.

V celé nacisty okupované části severních Čech žilo dle sčítání v roce 1930 284 000 Čechů.

Zábor šel tedy v severních Čechách dále, než bylo možno zdůvodnit národnostními poměry. Přitom ani na Českodubsku, ani v Pojizeří nešlo o ekonomicky významné oblasti. Českodubsko bylo oblastí podhorského zemědělství, bylo zde málo průmyslu a tato oblast neměla a dosud nemá železniční spojení. Horní Pojizeří bylo územím chudého zemědělství a textilního průmyslu. Mnohé z těchto textilk však byly již v té době opožděny svým technickým rozvojem.

Důvodem záboru těchto dvou téměř ryze českých území nebyly tedy ekonomické důvody. Neprocházely jimi ani důležité železniční a silniční komunikace. Nacisty vedla zřejmě k záboru Českodubska a horního Pojizeří skutečnost, že zde český živel zasahoval daleko na sever do oblasti osídlené převážně Němci. České vesnice na Českodubsku dosahovaly až k jižnímu svahu Ještědského pohoří a české osídlení v Pojizeří až téměř k hraničním republiky. Zřejmě se již tehdy zabývali nacisté úmyslem germanizovat brzy toto území a vytvořit podél hranic poměrně široký pás německého osídlení. Ještě daleko rozsáhlejší byl zábor souvislého českého osídlení na Opavsku, Bílovecku, Zábřežsku, Šumpersku a Novojičínsku.²⁰ (Součástí obvodu vládního prezidenta v Opavě.)

Původně se počítalo, že alespoň v části zabíraného území bude proveden plebiscit. Nacisté však myšlenku plebiscitu za souhlasu Anglie a Francie zamítli. Dobře věděli, že v případě plebiscitu nemají naději na získání většiny hlasů v převážně českých oblastech. A je velmi problematické, zda by jejich vítězství bylo jednoznačné v uhelném revíru, kde byla silná česká menšina, která si připojení k Německu nepřála. Vedle Čechů tam byli početní i němečtí antifašisté, především komunisté a sociální demokraté. A ani u nich nelze předpokládat, že by při plebiscitu (pokud by při něm byla zajištěna svoboda hlasování) podpořili připojení k nacistickému Německu.

Sporné otázky při stanovení hranic záboru měl řešit tzv. mezinárodní výbor, který byl složen ze zástupců Německa, Itálie, Francie a Anglie a do kterého vyslalo své zástupce také Československo. Tento orgán však byl naprosto formální institucí, která brala nacistické požadavky jen na vědomí. Česko-

slovenská vláda opět ustupovala. Po přijetí mnichovského diktátu jí již moc možností nezbývalo a byla nacistům vydána na milost a nemilost.

Bezpříkladné bylo i vlastní provedení záboru. V noci z 29. na 30. září podepsaly Velká Británie, Francie, Itálie a Německo mnichovskou dohodu. 30. 9. 1938 přijala tento diktát přes protesty lidu československá vláda. A již 1. 10. 1938 začala nacistická armáda okupaci pohraničí, kterou prakticky ukončila do 10. 10. 1938. Při této krátkosti termínů neměla československá vláda možnost řádně evakuaci připravit. Měla potíže se stažením vojska, úřadů, četnictva, policie atd. z okupovaných území. Je jisté, že tento postup odporoval běžným zásadám mezinárodních styků. Pro Hitlera však žádné normy neplatily.

Je pochopitelné, že všichni Češi nezůstali v pohraničí okupovaném nacisty. Oni a tisíce německých antifašistů prchali před příchodem nacistů. Československá vláda však vyzývala až do poslední chvíle české hraničáře, aby neopouštěli pohraničí a živila v nich naději, že bude zachována celistvost republiky. Po přijetí mnichovského diktátu pak nebylo možno zajistit pro Čechy a německé antifašisty prchající z pohraničí dopravní prostředky. A tak museli hraničáři utíkat za velmi drastických podmínek. Téměř nikdo z českých obyvatel pohraničí neměl tehdy auto, výjimkou bylo mezi prchajícími vlastnictví koňského potahu (ten vlastnili spíše zemědělci, kteří však většinou zůstávali). A tak Češi prchali z pohraničí s tím, co unesli na zádech nebo uvezli na ručním vozíku. Od konce září byly silnice vedoucí do vnitrozemí přeplněny těmito ubohými uprchlíky.

Odhady počtu těch, kteří v roce 1938 z pohraničí uprchli, se značně liší. Nejvyšší odhad uvádí německy nacionálně orientovaný publicista Bohmann, který mluví o „dobrovolném“ odchodu alespoň 400 000 Čechů z pohraničí.²¹ Považuji tento odhad za silně přehnaný. Za pravděpodobnější považuji údaje „Ústavu pro péči o uprchlíky“, dle nichž se v době od 20. 9. 1938 do dubna 1939 vystěhovalo téměř 190 000 osob, z nichž však bylo 22 000 jiné než české národnosti.²² Přibližně stejný odhad uváděli nacisté, kteří mluvili o 140 000 až 200 000 Čechů, kteří uprchli z okupovaného území.²³ Pokud se prameny pokoušejí odhadnout podíl jednotlivých částí odtrženého pohraničí na počtu uprchlíků, uvádějí vesměs, že nejvíce jich bylo z oblasti vládního prezidenta v Ústí nad Labem, jehož součástí bylo území dnešního Severočeského kraje. Jeden z nacistických odhadů mluví dokonce o 135 000 osobách z tohoto obvodu.²⁴

Výrazný podíl severních Čech na počtu uprchlíků do českého vnitrozemí je plně pochopitelný. V obvodu vládního prezidenta Karlovy Vary žilo jen málo Čechů. Na severní Moravě a ve Slezsku byl sice vysoký počet Čechů, byli to však převážně zemědělci, o nichž jsme si již výše uváděli, že zůstávali

na svých usedlostech (žili na nich od nepaměti) a do vnitrozemí se stěhovali jen zřídka. Z pohraničí utíkali státní úředníci, učitelé, většina železničářů a poštovních zaměstnanců, četníci a příslušníci státní policie. Hodně bylo mezi uprchlíky dělníků. Část horníků v uhelném revíru však zůstala nebo se někteří z nich po určité době vrátili, protože v dolech ve vnitrozemí nemohli najít zaměstnání. Z pohraničí odešla také část českých řemeslníků, někteří však zde zůstali po celou dobu okupace (krejčí, obuvníci, hostinští atd.).

Tvrzení soudobých pramenů, že nejsilnější proud českých přistěhovalců do vnitrozemí vycházel ze severních Čech, je zřejmě vzhledem k početnosti a skladbě české menšiny v severočeském pohraničí plně oprávněné. Nemůžeme stanovit přesný počet těch, kteří ze severních Čech odešli, ale můžeme se snad odvážit odhadnout, že to bylo přes 100 000 osob.

Ještě složitější je situace při pokusu o odhad počtu německých antifašistů, kteří v době Mnichova prchali do vnitrozemí. Luža ve své práci o odsunu Němců z ČSR odhaduje na základě soudobých pramenů počet německých uprchlíků z pohraničí na 12 000 a vedle nich uvádí ještě 6 700 osob židovského původu (jeho odhad počtu uprchlých Čechů z celého odtrženého pohraničí — 116 000 — je zřejmě příliš nízký a neodpovídá skutečnosti).²⁵ O odhady počtu uprchlých německých sociálních demokratů se pokusili jejich předáci, kteří odešli do emigrace (především do Anglie). Jeden z těchto údajů uvádí, že z pohraničí odešlo po Mnichovu 40 000 německých sociálních demokratů, z nichž se však velká část vrátila zpět. I tak však považují tento odhad za příliš vysoký (německá sociální demokracie v ČSR měla v roce 1938 asi 80 000 členů). Počet těch sociálních demokratů, kteří odešli do emigrace a zůstali tam po celou dobu války, byl odhadován na 5000.²⁶ Domnívám se, že tento odhad je blízký skutečnosti. Pro odhad počtu německých komunistů, kteří odešli do emigrace a výrazně se uplatňovali v práci komunistické skupiny ve Velké Británii (G. Beuer, K. Kreibich a další), nám chybějí zatím spolehlivější údaje.

Celkově se snad můžeme odvážit odhadu opřenému o výše uvedené údaje „Ústavu pro péči o uprchlíky“ a čísla v Lužově práci a ukončit tuto část závěrem, že z celého odtrženého pohraničí odešlo okolo dvaceti tisíc německých antifašistů.

Podíl severních Čech na emigraci německých antifašistů se zatím neodvažují odhadnout.

Je pochopitelné, že se vzhledem k rozsáhlému vystěhovalectví počet Čechů v odtrženém pohraničí proti roku 1930 podstatně snížil. V roce 1939 provedli nacisté v sudetské župě sčítání lidu, při němž byla zjišťována také národnost. Dle výsledků tohoto sčítání se v sudetské župě přihlásilo k české národnosti 291 198 osob. V tomto počtu nejsou podchyceni Češi, kteří žili na

území připojeném k rakouským a německých župám (jejich počet však byl poměrně malý). Nejvíce Čechů žilo dle výsledků tohoto sčítání v obvodu vládního prezidenta Opava — 162 011 osob (tj. více než 20 % všeho obyvatelstva). V obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem se přihlásilo k české národnosti 113 345 osob, tj. asi 8,6 %, a v karlovarském obvodu jen 15 842 Čechů, což byla si 3 % všeho obyvatelstva.²⁷

Počet Čechů zjištěných v jednotlivých okresech severních Čech úředním sčítáním v roce 1939 nám ukazuje tabulka (okresy jsou řazeny dle síly české menšiny):²⁸

<i>Okres</i>	<i>Počet Čechů</i>	<i>Podíl Čechů v % na celkovém počtu obyvatelstva</i>
Most	24 979	27,9
Duchcov	9 503	24,3
Bílina	6 742	20,2
Vrchlabí	12 436	20,0
Jablonec nad Nisou	13 032	13,3
Liberec — okres	8 132	12,7
Teplice-Šanov	10 025	10,4
Ústí nad Labem — okres	4 588	8,2
Litoměřice	5 250	7,5
Ústí nad Labem — město	4 154	6,2
Dubá	1 629	6,0
Liberec — město	3 000	4,4
Chomutov	3 075	3,7
Trutnov	2 131	2,9
Česká Lípa	1 060	2,2
Broumov	531	1,5
Jablonné	622	1,4
Děčín	1 542	1,3
Varnsdorf	423	1,1
Frýdlant	192	0,5
Šluknov	168	0,5
Rumburk	131	0,3
celkem	113 345	8,6

Pokles počtu Čechů ve srovnání s rokem 1930 byl tedy dle výsledků úředního sčítání v roce 1939 daleko větší, než by odpovídalo našim odhadům vystěhovalectví Čechů ze severních Čech. Dokonce i srovnání s výsledky sčítání v roce 1910 ukazuje na pokles počtu Čechů. Na území, které v době okupace tvořilo oblast vládního prezidenta v Ústí nad Labem, se v roce 1910 přihlásilo k české obcovací řeči přes 130 000 osob. Přitom je třeba ještě vzít v úvahu, že mezi rokem 1910 a 1938 se přirozeným přírůstkem zvýšil počet obyvatelstva v českých zemích asi o 8 %.²⁹ Podle toho by mělo být v době Mnichova v severočeském pohraničí přes 140 000 Čechů, kteří (resp. jejich rodiče a prarodiče) zde žili a pracovali již před první světovou válkou. A to jsme ještě nepřihlédli ke skutečnosti, že v roce 1910 byl — jak jsme o tom mluvili výše — na Čechy vykonáván mnohdy drastický nátlak, aby uvedli jako obcovací řeč němčinu. Počet starousedlých, po generace zde žijících Čechů, byl tedy rozhodně vyšší než 140 000.

Nemůžeme odhadnout, kolik bylo mezi uprchlíky z pohraničí Čechů, kteří zde žili již po několik generací. Někteří z nich jistě také odcházeli, ale netvořili rozhodně podstatnější část uprchlíků. Vždyť to byli lidé, kteří zde byli již pevně zakořeněni.

Pokles počtu Čechů nebyl ve všech částech severních Čech stejný. Nejméně Čechů odešlo z Českosudska a horního Pojizeří, kde šlo jednak o souvislé české osídlení, jednak bylo mezi Čechy hodně zemědělců. Největší vystěhovalectví bylo z těch okresů, kde většinu české menšiny tvořili státní zaměstnanci, kteří přišli do pohraničí po roce 1918. Byly to především okresy Broumov, Děčín, Frýdlant, Jablonné, Rumburk, Šluknov a Varnsdorf.

Výsledky nacistického sčítání lidu v roce 1939 v nás vzbuzují určité pochybnosti a nedomnívám se, že vyjadřují skutečný stav české menšiny. Pokles počtu Čechů je přece jen příliš veliký a nelze se ubránit podezření, že nacisté chtěli prokázat slabost českému živlu v okupovaném území. A naše pochybnosti potvrzují v tomto případě dokonce i některé materiály vzniklé v úřadu vládního prezidenta v Ústí nad Labem. Tak zpráva připravená v tomto úřadě v roce 1940 považuje při sčítání v roce 1939 zjištěný počet Čechů za příliš nízký a odhaduje, že v obvodu vládního prezidenta žije asi 140 000 Čechů.³⁰ Jiná — v tomto případě nedatovaná zpráva téhož úřadu odhaduje počet Čechů v obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem na 140 000. Za hlavní oblasti českého osídlení považuje „uzavřený český sídelní prostor“ (zpráva tedy přiznává zabrání čistě české oblasti) v horním Pojizeří a uhelný revír. Počet Čechů v severočeském hnědouhelném revíru mimo okresy Teplice a Ústí nad Labem odhaduje na 48 000, v okrese Teplice-Šanov pak uvádí 16 000 Čechů. Značný je odhad počtu Čechů na okrese Litoměřice: 7 000.³¹ Čísla v těchto odhadech jsou podstatně vyšší, než zjištění úředního sčítání v roce 1939.

Je zřejmé, že i sčítání v roce 1939 — jako vše v nacistickém Německu — bylo provázeno nátlakem. Je velmi pravděpodobné, že zvláště ve smíšených manželstvích dosahovali sčítací komisaři (vesměs nacisté) svým nátlakem určitých výsledků, např. při přihlašování národnosti dětí. Pochopitelně musíme také počítat s tím, že se někteří méně uvědomělí Češi přihlásili z oportunních důvodů k německé národnosti. Tato otázka však zatím v naší historické literatuře zpracována nebyla.

Pro naše další úvahy o české menšině v době těsně po mnichovském diktátu se budeme opírat o výše uvedené zprávy vládního prezidenta, které jsou dle mého názoru asi blízké skutečnosti (šlo o důvěrné zprávy pro vnitřní potřebu nacistických orgánů). Můžeme tedy snad uzavřít úvahy o počtu Čechů v oblasti vládního prezidenta v Ústí nad Labem, že se pravděpodobně blížil 150 000 a Češi tak tvořili asi 10 % všeho obyvatelstva. V hornických oblastech okresů Most a Duchcov překračoval pravděpodobně počet Čechů asi 30 % všeho obyvatelstva.

Z předchozího textu je jasné, že před příchodem nacistické wehrmacht neuprchli z pohraničí všichni Češi a všichni němečtí antifašisté. Pokusíme se nyní ukázat, jaký byl jejich osud v prvních dnech nacistické okupace.

Zatýkáni v pohraničí bylo připravováno dlouho před uzavřením mnichovské dohody. Nacisté měli v pohraničí dostatek informátorů, kteří sledovali Čechy i antifašisticky smýšlející Němce. A tak byly připravovány seznamy těch, proti nimž má být zakročeno. Československé státní orgány objevily 26. 6. 1938 v Liberci seznam 12 000 osob, které měly být po obsazení pohraničního území policejně postiženy.³²

Hned v prvních dnech okupace přišlo do pohraničí 655 úředníků gestapa a další byli připraveni v Drážďanech a ve Vídni. Podle předem připravených seznamů začalo gestapo zatýkat. Tak např. na okresech Jablonec nad Nisou, Liberec, Jablonné a Česká Lípa bylo zatčeno 403 osob.³³ K zatýkání docházelo pochopitelně i v dalších částech odtrženého pohraničí. Odhady, kolik osob bylo tehdy gestapem na nacisty okupovaném území zatčeno, se velmi podstatně rozcházejí. Domnívám se, že k přeceňování počtu zatčených gestapem přispělo i divoké zatýkání prováděné henleinovskými skupinami svévolně, bez příkazu státních orgánů, o němž budeme mluvit dále. Považuji i nižší, v literatuře udávané číslo zatčených v pohraničí — 10 000 osob³⁴ — za příliš vysoké, ale šlo rozhodně o několik tisíc antifašistů; část z nich byla sice po určité době propuštěna, ale další byli deportováni do koncentračních táborů, kde někteří byli pak vězněni po celou dobu okupace.

Ještě horší vliv na další vývoj vztahů mezi Čechy a Němci v pohraničí měla perzekuce, kterou bez soudu a bez součinnosti státních orgánů prováděly tlupy zfanatizovaných henleinovců. Ani tyto akce neměly vyloženě nacionál-

ní charakter, protože postihováni byli vedle Čechů také němečtí antifašisté. Zprávy o této násilné činnosti jsme mohli čerpat prakticky jen z procesů před mimořádnými lidovými soudy v poválečných letech. Úřední nacistické prameny o těchto násilnostech mlčí a pochopitelně se údaje o těchto krutostech neobjevovaly ani v tisku vycházejícím v pohraničí (v té době to byl již jen nacistický tisk).

Neprostudovali jsme zatím materiály všech mimořádných lidových soudů v severních Čechách, ale desítky zpráv, které jsme měli k dispozici, nám mohou podat alespoň přibližný obraz toho, k čemu v odtrženém pohraničí docházelo. U mimořádných lidových soudů vypovídali především ti, kdo byli násilnostmi páchanými v roce 1938 postiženi. Podávali svá svědectví s poměrně značným časovým odstupem, ale protože se výpovědi do značné míry shodují a jsou alespoň částečně potvrzovány výpověďmi obžalovaných, můžeme je považovat celkem za spolehlivé. Obžalovaní henleinovci většinou zapírali svůj podíl na akcích proti Čechům a německým antifašistům nebo alespoň zmenšovali svou účast při perzekuci, ale většinou provedení akce připsávali.

K akcím proti Čechům a německým antifašistům docházelo v prvních dnech po záboru pohraničí, převážně ve dnech 9. — 11. 10. 1938 (opírám se o prostudované materiály mimořádného lidového soudu v Mostě, který soudil provinění v okresech Bílina, Duchcov, Chomutov a Most a mimořádného lidového soudu v Litoměřicích, kde byla projednávána provinění v okresech Děčín, Litoměřice, Teplice a Ústí nad Labem. Jsem přesvědčen, že materiály dalších lidových soudů v severočeském pohraničí nebudou přinášet podstatně odlišný obraz perzekuce v prvních dnech okupace).

Zatýkání a týrání prováděli většinou místní henleinovci. Někde se těchto akcí zúčastnily i zfanatizované ženy. V některých malých obcích však bylo málo místních lidí ochotných podílet se na těchto násilnostech. Proto do těchto vesnic přijížděli i ordneři z okolí. Divoké zatýkání se provádělo většinou drastickým způsobem. Postižení byli často vzbuzeni v noci, násilím vytaženi z postelí a zmláceni. Mnohdy jim při tom byla způsobena i těžká zranění. Část takto napadených byla po této exekuci propuštěna, mnohdy ovšem ve zbědovaném stavu. Ostatní obvykle odvedli na určené místo v obci, např. do radnice, do školy apod. Tam se znovu opakovalo mlácení a opět část byla propuštěna, zbývající byli vězňeni ještě několik dní a jednotlivci dokonce předání gestapu. Z menších obcí mnohdy ordneři zatčené osoby soustřeďovali do měst, např. do zámku v Děčíně, Národního domu v Ústí nad Labem, do radnice v Bílině apod., kde je po jistou dobu opět drželi.

Uvedli jsme již, že někteří ze zatčených při těchto divokých akcích byli předání gestapu. Část se jich vrátila domů po několika týdnech a zbylí prožili

v koncentračních táborech celou dobu okupace. Řada z propuštěných byla vyhnána ze sudetské župy a jiní po prožitých utrpeních utíkali sami do českého vnitrozemí.

Nedovedeme zatím ani přibližně odhadnout počet Čechů a německých antifašistů, kteří byli těmito násilnými akcemi postiženi. Uvedeme zprávy některých svědeckých výpovědí před mimořádnými lidovými soudy, i když jsme si vědomi toho, že tyto číselné údaje jsou málo spolehlivé. Svědecká výpověď o Bílině udávala, že v tamní radnici bylo shromážděno asi 300 zadržených osob.³⁵ O Boleticích na Děčínsku udávala jedna svědecká výpověď, že tam bylo internováno 40, ale jiná jen 15 osob,³⁶ ve Varvažově bylo uváděno 22 zatčených Čechů a Němců³⁷, údaj z Valteřic uvádí zatčení 24 osob.³⁸ Číselných údajů máme tedy málo a navíc se nemůžeme vždy o ně opřít. Nediferencují také počet těch, kteří byli po krátké době propuštěni (po zmlácení) a těch, kteří zůstali v rukou ordnerů déle, respektive byli předáni gestapu. Zbývá nám tedy jen skutečně hypotetický odhad, že počet těch Čechů a německých antifašistů, kteří byli zmláceni nebo jimž byl zdemolován byt apod., byl poměrně značný. Šlo pravděpodobně v oblasti vládního prezidenta v Ústí nad Labem o několik tisíc osob.

Abychom ukázali průběh těchto akcí proti Čechům a německým antifašistům, uvedeme několik příkladů, které máme celkem spolehlivě doloženy a které podávají přesvědčivý obraz této činnosti zfanatizovaných henleinovců. Tak v Duchcově, městě s velmi silnou českou menšinou, utvořili henleinovci několik tlup. Byli v nich lidé, kteří znali dobře místní poměry. Obrátili svou pozornost právě na místa, kde bydleli Češi. Ozbrojené tlupy vnikaly do jednotlivých bytů. Jejich vpád byl příkladem barbarství, zfanatizovaní útočníci mlátili všechny příslušníky rodiny, včetně žen i větších dětí a rozbíjeli bytové zařízení.³⁹ Někde se ordnerské tlupy zaměřovaly na české hostince, o kterých věděly, že se tam scházejí Češi. Tak např. v Jiřetíně vtrhla skupina henleinovců do českého hostince, zdemolovala zařízení a zmlátila tam přítomné Čechy.⁴⁰ V Hrdlovce přepadla tlupa zfanatizovaných mužů a žen české horníky jdoucí na směnu a zmlátila je.⁴¹ Ve Spolku pro chemickou a hutní výrobu v Ústí nad Labem byli při odchodu z práce zjišťováni ordnerskými skupinami Češi. Někteří z nich byli zadrženi, asi 60 jich bylo krátkodobě internováno a někteří byli předáni gestapu.⁴² Zajímavá byla akce henleinovců v Horních Encovanech na Litoměřicku. Tam získali půdu v pozemkové reformě čeští zemědělci. Proto vytvořili zfanatizovaní Němci v Dolních Encovanech tlupu mužů a žen, která táhla do Horních Encovan s cílem vyhnat Čechy.⁴³

Konkrétní případy, které jsme zatím uváděli, se týkaly českého obyvatelstva. Uváděli jsme již výše, že se perzekuce v prvních dnech okupace zaměřo-

vala také na německé antifašisty. V materiálech mimořádných lidových soudů máme však o týrání německých antifašistů mnohem méně zpráv. Je to dáno tím, že někteří z nich se po válce do ČSR nevrátili, další se brzy po osvobození z Československa vystěhovali, a tak zbylo v naší republice poměrně málo těch, kteří by podávali žaloby u mimořádných lidových soudů. Přesto však víme, že k této perzekuci docházelo a měla někdy i velmi drastické formy. Ztýráni byli i někteří významní političtí funkcionáři, např. sociálně demokratický poslanec Tony Köhler, v Ústí nad Labem byl vozen ulicemi na káře a henleinovci uráženi a týrán bývalý ústecký starosta, sociální demokrat Leopold Pölzel. Nacisté mu nemohli zapomenout, že v Ústí srdečně vítal sovětské sportovce. V Liberci ztýrali henleinovci významného komunistického funkcionáře Edmunda Hünningena.⁴⁴ A podobných případů bylo více. Někdy dokonce končila perzekuce smrtí napadeného. V Lysci byl umlácen sociálně demokratický funkcionář německé národnosti Perner.⁴⁵ Těsně před zábohem uprchl z pohraničí senátor Bergman. Vrátil se do pohraničí legálně na propustku, aby si vyřídil osobní záležitosti. Byl však henleinovci přepaden, zmlácen a v bezvědomí hozen za hranici sudetské župy. Krátce na to zemřel.⁴⁶

Násilné akce proti Čechům a německým antifašistům byly tedy v zabraném pohraničí velmi časté. Prováděli je ti, kdož si před nedávnem stěžovali na protiněmeckou politiku československé vlády, která pod tlakem veřejného mínění musela přece jen někdy zasáhnout (většinou ovšem velmi nedůsledně) proti teroristické činnosti henleinovců. O násilných akcích proti Čechům a německým antifašistům pochopitelně současná revanšistická publicistika nemluví, snaží se naopak ukazovat henleinovce jako pokojné obyvatele českého pohraničí, kteří byli vydáni na pospas teroru Čechů.

Pro vývoj vztahů mezi Čechy a Němci měly události v pohraničí v prvních dnech okupace nesporně velmi negativní vliv. Podstatně se zhoršil poměr mezi Čechy a nacismu propadlou většinou německého obyvatelstva. Češi poznávali tvrdou realitu, která by je v nacistickém Německu čekala, a to pochopitelně podněcovalo jejich odpor proti okupantům.

Poznámky:

- ¹ Vrbata, J.: Přehled vývoje veřejné správy v odtržených českých oblastech. In: Sborník archivních prací XII/1962. Verordnungsblatt für die sudetendeutsche Gebiete, 8. 10. 1938, 21. 10. 1938.
- ² Výjimkou v tomto ohledu je především práce sociálního demokrata J. W. Brügela: Tschechen und Deutsche, München 1967, která se snaží o spravedlivé hodnocení národnostních poměrů v ČSR.
- ³ Klik, J.: Národnostní poměry v Čechách od válek husitských do bitvy bělohorské. In: ČsČH 1921, 1922.
- ⁴ Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754—1914, Praha 1965.
- ⁵ Kárníková, L.: Vývoj uhelného průmyslu v českých zemích do roku 1880, Praha 1960.
- ⁶ Havránek, J.: Hornická stávka v severočeském uhelném revíru, Praha 1953.
- ⁷ Rauchberg, H.: Der nationale Besitzstand in Böhmen II., Leipzig 1905.
- ⁸ Podrobněji k této problematice viz: Joza, J.: Příspěvek k vývoji českoněmeckých vztahů v severních Čechách v období kapitalismu. In: Sborník pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, řada dějepisná, 1971, s. 193—251.
- ⁹ Seznam míst v království českém, Praha 1913.
- ¹⁰ Zjistit míru zkresení při zjišťování obcovací řeči při sčítáních před první světovou válkou je velmi nesnadné a neodvažuji se o ně pokusit. Národní jednota severočeská provedla soukromé sčítání Čechů v severních Čechách, které bylo publikováno v periodiku „Vývoj a život českých menšin“, r. II., Most 1908 a r. III., Most 1909, ale nepovažuji ani výsledky tohoto sčítání za spolehlivé. Národní jednota severočeská neměla ani kádrové, ani finanční předpoklady k provedení tak náročného úkolu. Na některých místech její funkcionáři jen počet Čechů odhadovali a nebudeme popírat, že se v jejich údajích někdy projevila snaha prokázat větší sílu české menšiny, než ve skutečnosti byla.
- ¹¹ Statistický lexikon obcí v Čechách, Praha 1924., Statistický lexikon obcí v zemi české, Praha 1934.
- ¹² Joza, J.: Příspěvek k vývoji českoněmeckých vztahů v severních Čechách v období kapitalismu. In: Sborník pedagogické fakulty v Ústí nad Labem, 1971, řada dějepisná, s. 205—209.
- ¹³ Joza, J.: Tamtéž, s. 209—210, 214—215.
- ¹⁴ Rádl, J.: Válka Čechů s Němci, Praha 1928.
- ¹⁵ Joza, J.: Textilní průmysl na Liberecku po první světové válce. In: Z dějin textilu, 8. Ústí nad Orlicí 1985.
- ¹⁶ Seznam obcí a okresů Republiky československé, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku, Praha 1938.
- ¹⁷ Statistický lexikon obcí v zemi české, Praha 1934.
- ¹⁸ Statistický lexikon obcí v zemi české, Praha 1934; Seznam obcí a okresů Republiky československé, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku, Praha 1938.
- ¹⁹ Statistický lexikon obcí v zemi české, Praha 1934; Seznam obcí a okresů Republiky československé, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku, Praha 1938.
- ²⁰ Statistický lexikon obcí v zemi české, Praha 1934; Seznam obcí a okresů Republiky československé, které byly připojeny k Německu, Maďarsku a Polsku, Praha 1938.
- ²¹ Bartoš, J.: Postavení českého obyvatelstva na severní Moravě za nacistické okupace, Olomouc-Šumperk 1969. Bartoš, J.: Odboj proti nacistickým okupantům na severní Moravě, Šumperk, 1975.
- ²² Bartoš, J.: Okupované pohraničí a české obyvatelstvo 1938—1945, Praha 1978.
- ²³ Bohmann, A.: Die Ausweisung der Sudetendeutschen. Dargestellt am Beispiel des Stadt- und

Landkreises Aussig, Marburg 1955, s. 15—17.

- ²² Olšovský a kol.: Přehled hospodářského vývoje Československa v letech 1918—1945, Praha 1961, str. 501.
- ²³ Bartoš, J.: Postavení českého obyvatelstva na severní Moravě za okupace, Olomouc-Šumperk 1969, s. 78, 80.
- ²⁴ Bartoš, J.: Postavení českého obyvatelstva na severní Moravě za okupace, Olomouc-Šumperk 1969, s. 78, 80.
- ²⁵ Luža, R.: The transfer of the Sudeten Germans. A study of Czech — German relations 1933—1962, New York 1964, s. 159.
- ²⁶ Witte de, E.: Die sudetendeutsche Emigration 1938. In: Preidel die Deutschen in Böhmen und Mähren, s. 373—379.
- ²⁷ SOA Litoměřice, Úřad vládního prezidenta v Ústí nad Labem, PS, karton 30.
- ²⁸ Okresy po záboru nebyly totožné se správním rozdělením do roku 1938. Některé byly zmenšeny o území, které zůstalo v Československu (Broumov, Trutnov, Litoměřice), k jiným byly připojeny části okresů, které byly zabrány jen částečně a kde sídlo okresu zůstalo mimo zábor. Byly to především okresy Dvůr Králové, Mnichovo Hradiště, Nová Paka, Semily a Turnov. Vedle venkovských okresů (Landkreise) byly v obvodu vládního prezidenta v Ústí nad Labem zřízeny i dva městské okresy (Stadtkreise), a to Liberec a Ústí nad Labem.
- ²⁹ Statistická ročenka Republiky československé, Praha 1957, s. 35.
- ³⁰ SOA Litoměřice, Úřad vládního prezidenta, PS, karton 30, zpráva z 16. 4. 1940.
- ³¹ Die Deutschen in der Tschechoslowakei 1933—1947, Praha 1964, s. 389.
- ³² Beneš, E.: Mnichovské dny, Praha 1968, s. 110.
- ³³ SOA Litoměřice, Landrat Ústí nad Labem, karton 2. Sládek, O.: Zločinná role gestapa, Praha 1986, s. 41.
- ³⁴ Sládek, O.: c. d., s. 49.
- ³⁵ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls. 1093/46.
- ³⁶ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 187/46, 871/46.
- ³⁷ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 1500/46.
- ³⁸ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 510/46.
- ³⁹ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls 462/46.
- ⁴⁰ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls 732/46.
- ⁴¹ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls 819/46.
- ⁴² SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 16/46.
- ⁴³ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 18/45, 16/46.
- ⁴⁴ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls 845/46, MLS Litoměřice, Lsp 853/46.
- ⁴⁵ SOA Litoměřice, MLS Litoměřice, Lsp 727/46.
- ⁴⁶ SOA Litoměřice, MLS Most, Ls 696/46.

Uvedená studie „Mnichov a severní Čechy“ je poslední prací doc. dr. Jaroslava Jozy, CSc. Autor ji zpracovával na sklonku svého života a zamýšlel rozvést toto téma i na období okupace ČSR nacisty. Zákeřná nemoc ukončila jeho záměr. Přesto jsme se rozhodli pro závažnost tématu jeho příspěvek publikovat.

Redakce Tereziánských listů.

ОБСТАНОВКА В ТЕРЕЗИНЕ ПОСЛЕ ОКОНЧАНИЯ ВОЙНЫ

(*Мирослава Бенешова*)

Накануне 8-го мая 1945 г. советские отряды освободили город-крепость Терезин, в котором нацисты в период оккупации создали самый большой тюремный комплекс на территории Чехословакии. Узники терезинского гетто и полицейской тюрьмы в Малой крепости с нетерпением ждали этого момента и радовались скорому возвращению домой. Однако в тюрьме и в гетто в конце войны вспыхнула опасная эпидемия брюшного и сыпного тифа, в связи с чем и после 9-го мая узникам запретили уход домой. Чтобы эпидемия не распространялась по окрестностям, для всех объявили строгий карантин и город был полностью закрыт.

Статья пытается на основе архивных документов и воспоминаний бывших узников, врачей и свидетелей показать обстановку в Терезине после окончания войны – как осуществлялись отдельные медицинские мероприятия по спасению больных узников, какая атмосфера здесь царила вплоть до ухода последнего из них, и все что надо было предпринять, чтобы в Терезин могли вернуться его исконные жители, насильственно выселенные оттуда в половине 1942 г.

Уже 4-го мая 1945 г. приехали в тюрьму в Малой крепости пражские врачи и санитары, с целью помочь больным узникам. Им еще пришлось упорно добываться от членов СС разрешения на вход. Когда 5-го мая в Праге вспыхнуло восстание, надзиратели и часовые сбежали. Это открыло врачам доступ в очаг эпидемии на 4-ом дворе, где в то время размещалось около 3000 человек.

Также в гетто (Большой крепости) эпидемия быстро распространялась. Дело в том, что лагерь стал в конце войны конечным этапом транспортов и походов смерти из ликвидированных концлагерей. С 20-го апреля по 9-ое мая 1945 г. сюда ежедневно приходило несколько сот и тысяч узников разных национальностей, и именно они принесли с собой эту опасную эпидемию. Во время освобождения Терезина в этом лагере теснилось около 30 000 мужчин, женщин и детей.

С самого начала на помощь узникам пришли чешские жители из окрестностей. Приезжали тоже транспорты из отдаленных мест, привозившие одежду, продукты, оборудование для временных больниц, а также медикаменты и необходимый медицинский материал.

Центром медицинской помощи в Малой крепости стали бывшие казармы сторожевой части СС, где была создана так наз. 1-ая инфекционная больница. Больным оказывали помощь также в тюремном медпункте, в некоторых камерах на 1-ом дворе, в квартирах надзирателей, итд. Самое большое внимание уделялось узникам на 4-ом дворе, где условия были самыми трагичными. Главной целью всей спасательной операции было перемещение узников в подходящие помещения и на независимые койки. В этом существенно помогли узники гетто, освободившие так наз. Судетские казармы в городе Терезин для больных из Малой крепости. В этих казармах возникла так наз. Чехословацкая государственная вспомогательная больница

в Терезине, к которой из-за недостатка мест впоследствии присоединили и здание так наз. Подмокульских казарм. Руководителем целой акции пражских медицинских работников был доктор Карел Рашка, главным терапевтом доктор Йиндржих Карпишек и главным эпидемиологом доктор Франтишек Паточка. Всех узников постепенно выкупали, очистили от вшей, дезинфицировали и распределили по болезням, или перевели в карантин. Уже 11-го мая первый этап спасательных работ был окончен.

Прямо в гетто обстановка была тоже крайне затруднительной. Не хватало врачей и санитаров. Несмотря на чрезмерное усилие, коллектив узников – членов медицинской службы, руководимый доктором Рихардом Штейном, не мог справиться с таким количеством больных. Спасением была помощь советской медицинской службы 1-го Украинского фронта, которую обеспечил в Праге после освобождения доктор Рашка. С 11-го по 13-ое мая в Терезин прибыло 53 врача и многочисленный медицинский и подсобный персонал. С их приходом полностью прекратился бесконтрольный уход узников. Советский гарнизон под командованием майора М. А. Кузьмина город наглухо закрыл. 14-го мая был объявлен строгий двухнедельный карантин. Благодаря оборудованию советской медицинской службы, во всем Терезине могли быть созданы столь необходимые больницы и лазареты. Самая тяжелая обстановка была среди узников, очутившихся в Терезине в последние дни войны. Большинство их временно разместили в так наз. южных и западных бараках, находившихся на окраине Терезина. Среди них была самая высокая смертность – в первые дни ежедневно 40–50 человек. Постепенно эти узники, как и остальные, проходили через так наз. пропускники – советские станции, где их избавляли от вшей, купали, дезинфицировали, и после врачебного осмотра их с учетом болезни переводили в больничные объекты.

Благодаря усилиям всех врачей, санитаров и добровольцев из бывших узников, в конце мая стало ясно, что эпидемия отступает. Поэтому эпидемиологи дали разрешение на создание репатриационной комиссии, чтобы выпиской здоровых узников помочь переполненному Терезину. Однако, ее работа была не такой простой. Прежде всего не хватало средств транспорта, и кроме того, большинство репатриантов представляли иностранные подданные, которые зачастую решали, вернуться ли на родину или эмигрировать (немцы, австрийцы, поляки). Серьезную проблему представлял также транспорт престарелых и физически слабых. Несмотря на это, до конца июля удалось репатриировать 17 498 узников (помимо свыше 6 000 тех, кто ушли из Терезина в период с 5-го по 14-ое мая). Остальные репатриировались в течение августа. В Терезине наконец осталось около 300 неизлечимо больных, которых приняла на свое попечение районная больница в близком городе Литомержице.

Краткое внимание уделяется в статье и еврейскому самоуправлению, во главе которого после освобождения стоял инженер Йиржи Фогл. Его члены поняли обстановку и остались на своих местах вплоть до окончания репатриации, и в течение всего времени помогали в переполненном городе соблюдать порядок и ход всех важных учреждений (кухни, пекарни, прачечные, дезинфекционные и дезинсекционные станции, больницы, и т.д.). Самоуправлению пришлось поэтому объявить ряд непопулярных постановлений – прежде всего трудовую повинность для здоровых мужчин и женщин в возрасте с 15 до 60 лет. Одновременно оно защищало интересы бывших узников, прежде всего иностранных подданных.

Нельзя также обойти молчанием роль уполномоченного национального комитета по Терезину. Доктор Милош Надворник оказывал всестороннюю помощь само-

управлению и спасательной акции чешских и советских врачей. И советский комендант города помог обеспечить многое необходимое, напр. продукты.

Многочисленный коллектив чешских и советских врачей, санитаров и добровольцев из узников, а также из штатских лиц, выполнил в Терезине сложную задачу и спас от неминуемой смерти тысячи узников. Многие из них при этой работе заразились, заболели сыпным тифом и несколько десятков даже умерло от заражения.

С осени 1945 г. проводилась систематическая ассенизация Терезина. Желание бывших терезинских жителей можно было удовлетворить только в 1946 г. С июня они могли возвращаться домой. После трагических лет в Терезин опять возвращалась мирная жизнь.

ВОСПОМИНАНИЯ О РАФАЕЛЕ ШЕХТЕРЕ

(Бедржих Боргес)

Автор воспоминаний Бедржих Боргес был одним из первых узников терезинского лагеря. Его терезинская профессия печника и трубчиста давала ему привилегию незаменимости и охраняла перед транспортами на восток. В гетто он скоро стал членом хорового коллектива, основанного здесь и руководимого Рафаелом Шехтером.

Описание личности Шехтера полно восхищения и уважения к этому человеку, который и за колючей проволокой не смирился с покорением, и деятельность которого в области музыкальной жизни являлась определенной формой сопротивления.

Значение музыки во всех формах ее проявления было для терезинских узников огромным. Через нее человек мог возвыситься над рубежами своей неволи. Нужна была активная личность, способная дать импульс к совместным музыкальным занятиям, управлять ими, возбуждать настроение, чувство, ритм. Это все сумел осуществить Рафаел Шехтер в период своего почти трехлетнего пребывания в гетто. Люди жаждали попасть в его хор, хотя они знали, что за свою работу не могут ожидать никаких поощрений ни деньгами, ни другим способом. Всеми без различия, солистами и хористами, овладевало и награждало их только чувство радости и удовлетворения от возможности участвовать в репетиции музыкального произведения, что они могут освободиться от повседневных забот и целиком отдать себя возникающему музыкальному произведению. Вопреки всем страданиям удалось в условиях гетто достигнуть многое.

Еще в 1941 г. Шехтер начал разучивать в Судетских казармах с мужским хором красивые песни чешского народа, с которыми вскоре выступили во дворе казарм, в месте самоуправления гетто. Это был первый музыкальный взлеск, после которого последовали оперы по выбору самого Шехтера. Он их выбирал не только с учетом личности композитора, но и с точки зрения возможной реализации в условиях гетто. Для их постановок создал Шехтер уже многочисленный смешанный хор.

Бесспорную вершину представляла постановка оперы «Проданная невеста» Сметаны. Первые спектакли ставились только с сопровождением рояля и в штатской одежде выступавших. В главных ролях пели отличные певцы как Ц. Боргерова, М. Клинкеова, М. Подолиерова, Ф. Вейсенштейн, К. Берман и Б. Боргес. Оперу давали примерно 35 раз.

Второй оперой, поставленной Р. Шехтером в гетто, была «Свадьба Фигаро» Моцарта. Все выступавшие стремились воссоздать для терезинских зрителей атмосферу моцартовского мира и внести в их убогую жизнь немного чистого человеческого искусства.

Последовал опять Сметана – опера «Поцелуй», и опять Моцарт – «Волшебная флейта».

Следующим непревзойденным произведением, поставленным Шехтером в гетто, был «Реквием» Верди. Терезинские евреи здесь также воспевали жизнь и смерть, но не других людей, а свою собственную будущую смерть. Их пение перешагнуло через границы собственной жизни. Сольные партии исполняли М. Подолиерова, Г. Аронсон-Линдтова, Д. Грюнфельд и Е. Штейнер-Краусова. Особенно при реализации этого произведения показалось величие Шехтера в качестве постановщика, дирижера и хормейстера. Исполнение «Реквием» осталось незабываемым для всех, которые посетили концерт в гетто. Его ставили 15 раз, после чего подавляющую часть хора включили в транспорты «на восток».

Непосредственно перед отправлением в Освенцим Шехтер сумел еще дирижировать оперу Перголези «Ла серва падрона», старейшую итальянскую оперу-буфф. Ее исполняли с задором и полной отдачей, с декорациями на сцене и певцами в костюмах. Последний раз здесь дарил Шехтер зрителям веселье и жизненное мужество. 16-го октября 1944 г. этот великий дирижер и хормейстер ушел в Освенцим. Последние известия о его жизни связаны с походом смерти в 1945 г.

ПОБЕГИ УЗНИКОВ ИЗ КОНЦЛАГЕРЯ И ПОДЗЕМНОЙ ФАБРИКИ В ЛИТОМЕРЖИЦАХ

(Бедржих Марьянко)

В 1943 г. нацисты начали осуществлять новую экономическую концепцию, в которую входило и перемещение существенной части оружейного производства в подземелье. Примером этой новой нацистской экономической политики является строительство подземной оружейной фабрики вблизи города Литомержице. О ее строительстве в просторах бывшей известняковой шахты решили, видимо, осенью 1943 г. С марта 1944 г. в этих подземных просторах начались первые строительные работы. Весь проект нес тайное название «Рихард».

Строительство такого громадного объекта, и позднее обеспечение работы в нем, требовало использования значительного количества рабочей силы. Понятно поэтому, что и здесь использовался труд узников и мобилизованных на работу – обыкновенный прием в процессе нацистской военной экономики.

Одновременно со строительством подземных простор создавался и сам концлагерь в Литомержицах, через который прошло за период его существования около 18 000 узников разных национальностей. Самой многочисленной группой здесь были поляки, много было и граждан СССР (в том числе и советские военнопленные). Далее сюда присылали югославы, французы, голландцев, немцев и др. Чехов и словаков было сравнительно мало – около 300 человек.

Изнурительный труд, плохие жилищные и гигиенические условия, недостаточное питание, частые эпидемии, жестокость и садизм некоторых надзирателей и часовых, приводили литомержицких узников, как это было и в других лагерях, к попыткам избавиться от своего тяжелого положения, приобрести опять свободу и человеческое достоинство. Самые смелые находили как раз единственный выход, хотя очень рискованный, в побеге.

Литомержицкий концлагерь был создан для обеспечения рабочей силы. Это означало, что узники большую часть дня проводили на работе. В лагерь они ходили только ночевать, кроме того его хорошо стерегли. Поэтому и побег, или попытки побегов, осуществлялись с места строительства. Беглецы здесь использовали более благоприятные условия для своего замысла: напр., нерадивое исполнение обязанностей часовыми, помощь чешских, насильственно мобилизованных рабочих, и не в последней мере обширность и запутанность стройплощадки.

Несмотря на эти преимущества, дорога к свободе не была простой, узник после побега далеко еще не находился в безопасности. Дело в том, что город Литомержице находился в Судетской области и жили здесь немцы, симпатизирующие с нацизмом. Следующим препятствием была река Лабе, создающая недалеко от Литомержице естественную и действительную границу между Протекторатом Чехии и Моравии и рейхом. Только за рекой, на ее левом берегу, беглецы могли найти поддержку. Там жило чешское население.

Единственным источником, рассказывающим о побегах (документы немецкого происхождения не сохранились), являются воспоминания бывших узников или свидетелей. Побег узников осуществлялись с первого дня строительства подземной фабрики. Чаще всего в них участвовали поляки, советские узники, и именно чехи. Выгодой для последних была знакомая среда и возможность после перехода Лабе легко договориться с местными жителями. Побег осуществлялись разными способами: узники прятались в подземных просторах, бежали через вентиляционные шахты, канализационную систему и т.д. Некоторым узникам, особенно чехам, помогали мобилизованные чешские рабочие. Они им носили продукты и помогали тайно установить контакты с семьями в Протекторате.

Попытки бежать были как индивидуальными, так и коллективными. Не раз беглецов обнаружили и привели назад в лагерь, где последовало наказание: побои, истязания, пребывание в бункере и казнь.

С приближающимся концом войны приходили в Литомержице все новые транспорты из концлагерей, ликвидированных в связи с приближением линии фронта. Число узников возросло и их условия в переполненном лагере изо дня в день ухудшались. В этих крайних жизненных условиях закономерно увеличивались попытки побегов. Только с ноября 1944 г. до половины апреля 1945 г. засвидетельствовано 22 побега. Их было, безусловно, на много больше.

В конце апреля 1945 г. условия в лагере становились все более запутанными. Приезжали новые транспорты. Плохие гигиенические условия привели к вспышке эпидемии сыпного тифа, и в ее результате к высокой смертности. Поэтому управление лагеря составило несколько транспортов, чтобы решить трудную обстановку и избавиться прежде всего от больных и истощенных узников.

В начале мая 1945 г. организация литомержицкого лагеря и работа в подземной фабрике разваливаются. Немецкие мастера и рабочие ушли с объекта уже 2-го мая. Охрана была ослаблена уходом большинства часовых. По приказу коменданта лагеря узникам выдали пропуски и 8-го мая лагерь распустили. Закрытие литомержиц-

кого концлагеря и освобождение узников не мотивировалось какими-либо гуманными причинами, а возникшими обстоятельствами – узников некуда было эвакуировать.

МЮНХЕН И СЕВЕРНАЯ ЧЕХИЯ

(Ярослав Йоза)

В описываемой области (включающей пограничную территорию, начиная с запада районом Хомутов и кончая на востоке районами Броумов и Трутнов) столетиями жили рядом чехи и немцы. Площадь этой территории, населенной прежде всего немцами, в разные исторические периоды менялась. Самой большой она была в конце 18 и начале 19 веков. Однако уже в 19 веке стало возрастать число чехов – в развивающуюся промышленность приходили чешские рабочие. Иммиграция чехов в первую промышленную область Чехии, так наз. либерецко-яблонецкую, сначала не была еще такого размера, чтобы повлиять на преимущественно немецкий характер населения. В последней трети 19 века меняются районы Мост и Духцов, куда приходят тысячи чешских шахтеров. Постепенно здесь возникало смешанное население. В шахтерских частях этих районов жила еще до первой мировой войны более чем треть всех жителей.

Конец 19 и начало 20 веков ознаменованы резким ухудшением взаимоотношений чехов и немцев в пограничной области. Немецкая буржуазия использовала в это время все средства к ослаблению чешской жизни на данной территории. Это, естественно, влекло за собой отпор чешского меньшинства.

В период между двумя мировыми войнами численность чехов в изучаемой области возросла более чем в два раза. Причиной такого роста была ликвидация национального гнета. В свободной Чехословацкой республике чехи могли, наконец, заявлять без опасений о своей национальности (при переписи населения 1921 и 1930 гг.). В пограничные районы приходили тысячи государственных служащих. Наоборот, аграрная реформа в этой преимущественно промышленной области не сыграла решающую роль для укрепления чешского меньшинства.

Чехословацкая республика не сумела в межвоенный период удовлетворительно решить взаимоотношения чешского и немецкого населения. Хотя нельзя говорить о национальном угнетении немцев в ЧСР, тем не менее некоторые ошибки в национальной политике, и прежде всего откладывание решения тяжелых социальных отношений в пограничье, повлияли на отношение немецкого населения к республике и создавали почву для фашистской демагогической пропаганды. Поэтому большинство немецкого населения в Чехословакии помогало при разбитии республики и встречало присоединение пограничных областей к рейху.

Мюнхенский диктат в 1938 г. оторвал от Чехословакии основную часть северной Чехии (сегодняшней Северочешской области). Рядом с территорией, населенной большей частью немцами, были захвачены и области смешанные (северочешский угольный район), и даже только с чешским населением (Ческодубско, Поизерье). Свободными остались только части сегодняшних районов Яблонец-на-Нисе, Литомержице и Лоуны. Захваченная северочешская территория вошла в состав так наз. Судетской жупы и стала частью рейха.

Часть чешского населения ушла из пограничья еще до прихода немецких оккупантов. Точное число бежавших чехов нельзя определить, но можно сказать, что из изучаемой области покинуло свои дома свыше 100 000 чехов, может быть еще больше (на захваченной территории северной Чехии жило до подписания Мюнхенского договора около 280 000 чехов). Из пограничной области ушли почти все государственные служащие, учителя, часть ремесленников и рабочих. Все здесь оставили почти полностью свое имущество.

Чехи, оставшиеся на захваченной пограничной территории (их было около 140 000), подвергались суровым преследованиям. У них отняли все легальные возможности национальной и политической жизни. Ликвидированы были все чешские организации и общества, библиотеки, чешские школы (за исключением чисто чешских сельских местностей). Чешской молодежи запретили учиться ремеслу и поступать в вузы.

Чешские и немецкие антифашисты подвергались репрессиям со стороны немецких полицейских органов, и два раза они стали мишенью массовых погромов, проводимых сфанатизированными немецкими жителями. Первый произошел в период Мюнхена и последовавшей за ней оккупации пограничья. На дома и квартиры чехов и немецких антифашистов нападали шайки местных нацистов. Свои жертвы они сурово мучили и интернировали. Большинство из них через некоторое время отпускали, но остальных передавали в гестапо, откуда их посылали в нацистские тюрьмы или концлагери в Германии. Второй чешский погром состоялся непосредственно перед оккупацией оставшейся чешской территории (до 15 марта 1939 г.). Нацисты на основе лживых информации о атаках против немцев на чешской территории опять нападали на дома чехов, где уничтожали мебель, опять сурово избивали чехов, и возвращавшихся с работы, разбивали чешские магазины, рестораны и мастерские ремесленников.

В обеих этих случаях насилие не совершали органы нацистского государства, а сфанатизированные немцы, жители пограничных городов и сел. Они жестоко мучили и избивали людей, которых хорошо знали, с которыми работали на одной шахте, на одной фабрике, с которыми годами жили в одном месте, даже на одной улице или в одном доме.

Начало оккупации Чехословакии было трагическим завершением конфликтов между чехами и сфанатизированными немцами. Противоречия достигли таких масштабов, что дальнейшее сосуществование обеих народов в северной Чехии стало невозможным.

КОНЦЛАГЕРЬ ГРОС-РОЗЕН И ГРАЖДАНЕ ЧСР В 1941–1945 ГГ.

(Аиделин Гробелны)

Резюме будет опубликовано вместе со второй частью статьи в 19-ом томе Терезинских листов.

DIE SITUATION IN TEREZÍN NACH DEM ENDE DES KRIEGES

(*Miroslava Benešová*)

Gegen Abend des 8. Mai 1945 befreiten die sowjetischen Truppen die Festungsstadt Terezín, in der die Nazis während der Zeit der Okkupation den größten Gefängnis-Komplex auf dem Gebiet der Tschechoslowakei errichtet hatten. Die Häftlinge des Ghettos von Terezín und des Polizeigefängnisses in der Kleinen Festung erwarteten diesen Augenblick mit Ungeduld und freuten sich auf die baldige Rückkehr in die Heimat. Im Gefängnis sowie im Ghetto brach jedoch gegen Ende des Krieges eine gefährliche Fleck- und Bauchtyphusepidemie aus, was zur Folge hatte, daß auch nach dem 9. Mai den Häftlingen die Heimkehr verboten wurde. Um eine Ausbreitung der Epidemie in der Umgebung zu verhindern, wurden alle unter strenge Quarantäne gestellt und die ganze Stadt hermetisch abgeriegelt.

Mit diesem Beitrag habe ich versucht, auf Grund von Archivmaterialien und nach den Berichten ehemaliger Häftlinge, Ärzte und Augenzeugen die Lage in Terezín nach Beendigung des Krieges darzustellen, d.h. wie die einzelnen ärztlichen Vorkehrungen zur Rettung der kranken Häftlinge verwirklicht wurden, und was für eine Atmosphäre hier bis zum Abgang des letzten Häftlings herrschte. Was alles unternommen werden mußte, um in Terezín wieder die ursprünglichen Einwohner aufnehmen zu können, die in der Hälfte des Jahres 1942 gewaltsam ausgesiedelt worden waren.

Bereits am 4. Mai 1945 stellten sich im Gefängnis in der Kleinen Festung Prager Ärzte und Krankenpfleger mit der Absicht ein, den kranken Häftlingen Hilfe zu bringen. Sie sahen sich gezwungen, gegenüber den Angehörigen der SS hartnäckig auf der Eintrittserlaubnis zu bestehen. Da schon am 5. Mai der Prager Aufstand ausbrach, ergriffen die Aufseher und Wachposten die Flucht. Das ermöglichte den Ärzten, in das Zentrum der Epidemie auf dem IV. Hof vorzudringen, wo sich zu jener Zeit ca. 3000 Personen befanden.

Auch im Ghetto (Große Festung) breitete sich die Epidemie schnell aus. Das Lager bildete nämlich gegen Kriegsende die Zielstation für die Transporte und Todesmärsche aus den aufgelassenen Konzentrationslagern. Vom 20. April bis 9. Mai 1945 trafen hier täglich einige Hundert, ja sogar Tausende von Häftlingen verschiedener Nationalitäten ein, und gerade sie verschleppten diese gefährliche Epidemie unter die ansässigen Häftlinge. Als Terezín befreit wurde, waren im hiesigen Lager an die 30 000 Männer, Frauen und Kinder zusammengedrängt.

Vom Anfang an beteiligten sich an der Hilfeleistung für die Häftlinge die in der Umgebung lebenden tschechischen Bürger. Es kamen auch Gruppen aus entfernteren Gegenden, die Bekleidung, Nahrungsmittel, Einrichtungen für Hilfslazarette, aber auch Medikamente und notwendiges Sanitätsmaterial herbeischafften.

Den Mittelpunkt der ärztlichen Hilfe in der Kleinen Festung bildete die ehemalige Kaserne der Wachmannschaft der SS, wo das sog. I. Infektionskrankenhaus errichtet wurde. Hier halfen freiwillig selbst ehemalige Häftlinge. Die Kranken wurden auch auf dem Gefängnis-Krankenrevier, in einigen Zellen auf dem I. Hof, in den Wohnungen der Aufseher versorgt. Die größte Aufmerksamkeit wurde den Häftlingen auf dem IV. Hof gevidmet, wo die tragischsten Zustände herrschten. Das Hauptziel der ganzen Rettungsaktion bestand darin, die Häftlinge in geeignete Räume auf ungezieferfreie Lagerstätten zu verlegen. Dabei halfen ausgiebig die Häftlinge aus dem Ghetto, die die sog. Sudetenkaserne in der Stadt Terezín für die Unterbringung der Kranken aus der Kleinen Festung freimachten. In dieser Kaserne entstand so das sog. Tschechoslowakische staatliche Hilfskrankenhaus in Terezín, das zufolge nicht ausreichender Kapa-

zität schließlich noch um das Objekt der sog. Bodenbacher Kaserne erweitert wurde. Als Leiter der gesamten Aktion der Prager Sanitäter und Ärzte wirkte MUDr. Karel Raška, Chef-Internist war Mudr. Jindřich Karpíšek und leitender Epidemiolog MUDr. František Patočka. Nach und nach wurden alle Häftlinge gebadet, entlaust, desinfiziert und je nach Krankheit eingruppiert oder in die Quarantäne überwiesen. Bereits am 11. Mai war die erste Phase der Rettungsaktion beendet.

Im eigentlichen Ghetto war die Situation ebenfalls sehr schwierig. Hier fehlte es an Ärzten und Sanitätspersonal. Das Häftlingskollektiv des Sanitätsdienstes im Ghetto unter Leitung von MUDr. Richard Stein konnte trotz übermäßiger Anstrengungen für die große Anzahl von Kranken nicht ausreichen. Rettung brachte erst die Hilfe von seiten des sowjetischen Sanitätsdienstes der I. Ukrainischen Front, die durch MUDr. Raška in Prag angefordert wurde. In den Tagen vom 11.—13. Mai stellten sich in Terezín 53 sowjetische Ärzte und zahlreiches Sanitäts- und Hilfspersonal ein. Durch ihre Anwesenheit wurde der unkontrollierbare Abgang von Häftlingen vollkommen unterbunden. Die Stadt wurde durch die sowjetische Garnison unter dem Befehl von Major M. A. Kuzmin hermetisch abgeschlossen. Am 14. Mai wurde eine strenge vierzehntägige Quarantäne verhängt. Dank der Ausstattung des sowjetischen Sanitätsdienstes konnten im ganzen Bereich von Terezín die so dringend benötigten Krankenhäuser und Lazarette errichtet werden. Am schlimmsten war die Lage unter denjenigen Häftlingen, die sich in den letzten Kriegstagen in Terezín befanden. Die Mehrzahl von ihnen war vorübergehend in den am Stadtrand von Terezín gelegenen sog. Süd- und Westbaracken untergebracht. Hier herrschte die höchste Sterblichkeit — in den ersten Tagen 40 bis 50 Personen je Tag.

Nach und nach wurden diese Häftlinge (zusammen mit den übrigen) durch die „propusnik“ genannten sowjetischen Stellen geleitet, wo sie entlaust, gebadet, desinfiziert, ärztlich untersucht und je nach Art der Erkrankung in die Krankenhausobjekte überwiesen wurden.

Auf Grund des Verdienstes der Ärzte, Sanitäter und freiwilligen Helfer aus den Reihen der ehemaligen Häftlinge war gegen Ende Mai sicher, daß sich die Epidemie im Absinken befindet. Daraufhin bewilligten die Epidemiologen die Errichtung einer Repatriierungskommission, die durch Entlassung der gesunden Häftlinge die Überfüllung in Terezín vermindern sollte. Diese Arbeit war jedoch nicht so einfach. In erster Linie mangelte es an Verkehrsmitteln, und zweitens handelte es sich bei der Mehrzahl der Repatriierten um fremde Staatsangehörige, die oft vor der Frage standen, ob sie in die Heimat zurückkehren oder aussiedeln sollten (Deutsche, Österreicher, Polen). Ein großes Problem war auch die Beförderung von überalterten und körperlich schwachen Personen. Bis Ende Juli gelang es trotzdem, 17 498 Häftlinge zu repatriieren (außer mehr als 6 000, die Terezín in der Zeit vom 5.—14. Mai verlassen hatten). Die übrigen wurden im Laufe des August repatriiert. In Terezín verblieben um die 300 Personen, die unheilbar Krank waren, und die schließlich nach Auflassung aller Krankenhäuser vom Kreiskrankenhaus im benachbarten Litoměřice in Pflege übernommen wurden. Damit war die Repatriierung aus Terezín abgeschlossen.

Kurze Aufmerksamkeit habe ich auch der jüdischen Selbstverwaltung gewidmet, die nach der Befreiung von Ing. Jiří Vogel geleitet wurde, und deren Mitarbeiter so viel Verständnis aufbrachten, daß sie bis zur Beendigung der Repatriierung auf ihren Posten verblieben, und die ganze Zeit hindurch bei der Aurechterhaltung der Ordnung in der überfüllten Stadt und im Betrieb aller wichtigen Einrichtungen (Küchen, Bäckereien, Wäschereien, Entlausungsanstalten und Desinfektionsstationen, Krankenhäuser usw.) mithalfen. Aus diesem Grunde mußte die Selbstverwaltung eine Reihe unpopulärer Anordnungen erlassen — namentlich die Arbeitspflicht für Männer und Frauen von 15 bis 60 Jahren, soweit diese gesund waren. Gleichzeitig hegte sie die Interessen der ehemaligen Häftlinge, insbesondere der fremden Staatsangehörigen.

Auch die Rolle des Beauftragten des National-Ausschusses für Terezín war zu jener Zeit

nicht zu übersehen. MVDr. Miloš Nádvořník war bestrebt, der Selbstverwaltung sowie der Rettungsaktion der tschechischen und sowjetischen Ärzte weitgehendst zu helfen. Ebenso half der sowjetische Stadtkommandant bei der Beschaffung notwendiger Dinge, z.B. Nahrungsmittel.

Ein gewaltiges Team tschechischer und sowjetischer Ärzte, Sanitätspersonal und Freiwilliger aus den Reihen der Häftlinge und Zivilisten erfüllte in Terezín eine anspruchsvolle Aufgabe, rettete Tausende von Häftlingen vor dem sicheren Tod. Viele von ihnen wurden während dieser Arbeit angesteckt, erkrankten an Flecktyphus, und einige Dutzend von ihnen bezahlten es sogar mit dem Leben.

Vom Herbst 1945 an wurde Terezín systematisch assaniert, Dem Wunsche der ehemaligen Einwohner von Terezín um Rücksiedlung konnte erst im Jahre 1946 entsprochen werden. Ab Juni konnten sie in ihre Heime einziehen So kehrte nach den tragischen Jahren wieder das Leben im Frieden nach Terezín zurück.

MÜNCHEN UND NORDBÖHMEN

(Jaroslav Joza)

Auf dem hier in Betracht gezogenen Gebiet, das den Grenzbereich, mit dem Kreise Chomutov im Westen beginnend, bis zu den Kreisen Broumoy und Trutnov im Osten einschließt, lebten durch Jahrhunderte nebeneinander Tschechen und Deutsche. Die Ausdehnung dieses überwiegend von Deutschen besiedelten Territoriums unterlag in den verschiedenen historischen Zeitaläufen gewissen Veränderungen, Die größte erfolgte gegen Ende des 18. und am Beginn des 19. Jahrhunderts. Aber schon im 19. Jahrhundert begann hier das tschechische Element in größerem Umfang einzudringen; in die aufstrebende Industrie kamen tschechische Arbeiter. Die Zuwanderung von Tschechen in das erste böhmische Industriegebiet — mit den Städten Liberec und Jablonec n. Nis. im Mittelpunkt — hatte anfangs noch keinen derartigen Umfang, daß der überwiegend deutsche Charakter der Besiedlung beeinflußt werden konnte. Im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts entstanden Veränderungen in den Kreisen Most und Duchcov, in denen sich Tausende von tschechischen Bergleuten ansiedelten. Mit der Zeit entstand eine gemischte Besiedlung. In den Bergarbeitergebieten dieser Kreise lebte schon vor dem ersten Weltkrieg mehr als ein Drittel der Gesamtbevölkerung.

Das Ende des 19. und der Anfang des 20. Jahrhunderts bringen eine wesentliche Verschlechterung in den Beziehungen zwischen Tschechen und Deutschen im Grenzgebiet. Die deutsche Bourgeoisie wandte in jener Zeit alle Mittel dazu an, um das tschechische Element in dieser Gegend zu schwächen. Das rief natürlich den Widerstand der tschechischen Minderheit hervor.

Im Zeitraum zwischen den beiden Weltkriegen wuchs die Anzahl der Tschechen im erwähnten Gebiet um mehr als das Doppelte an. Dieses Anwachsen wurde durch die Beseitigung der nationalen Unterdrückung hervorgerufen. In der freien Tschechoslowakischen Republik hatten die Tschechen endlich die Möglichkeit, sich ohne Befürchtungen zur tschechischen Nationalität zu bekennen (bei den Volkszählungen in den Jahren 1921 und 1930). In die Grenzbezirke kamen Tausende tschechischer Staatsangestellter. Die Agrarreform dagegen hatte in diesem Industriebereich keinerlei entscheidende Bedeutung.

Der Tschechoslowakei gelang es in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen nicht, die gegenseitigen Beziehungen zwischen der tschechischen und deutschen Bevölkerung zufriedenstellend zu lösen. Wenn man auch nicht von einer nationalen Bedrückung der Deutschen in der

ČSR reden kann, so beeinflussten jedoch einige Fehler, die in der Nationalitätenpolitik begangen wurden, und namentlich der Aufschub der Lösung schwerer sozialer Probleme im Grenzgebiet die Einstellung der deutschen Bevölkerung gegenüber der Republik und schufen den Nährboden für die faschistische demagogische Propaganda. Aus diesem Grunde beteiligte sich die Mehrzahl der deutschen Einwohner in der Tschechoslowakei an der Zerschlagung der Republik und begrüßte den Anschluß des Grenzgebiets an das Reich.

Durch das Münchner Diktat wurde im Jahre 1938 auch der überwiegende Teil Nordböhmens (der heutige Bezirk NORDBÖHMEN) von der Tschechoslowakei abgetrennt. Außer den Gebieten, wo die Deutschen das absolute nationale Übergewicht besaßen, wurden auch national gemischte Gebiete (das nordböhmische Braunkohlenrevier) und sogar auch solche mit ausschließlich tschechischer Bevölkerung (Český Dub, Isertal) in die Okkupation einbezogen. Außerhalb der Annexion verblieben nur Teile der heutigen Kreise Jablonec nad Nisou, Litoměřice und Louny. Das okkupierte nordböhmische Territorium wurde dem sog. Sudetengau einverleibt und bildete dadurch einen Teil des Reichs.

Ein Teil der tschechischen Bevölkerung verließ das Grenzgebiet noch vor dem Eintreffen der deutschen Okkupanten. Die genaue Anzahl der tschechischen Flüchtlinge ist nicht feststellbar, es läßt sich jedoch sagen, daß in dem betreffenden Territorium über 100 000 Tschechen ihre Heimat verließen, vielleicht auch noch mehr (im okkupierten Gebiet Nordböhmens lebten vor der Unterzeichnung des Münchner Abkommens cca. 280 000 Tschechen). Aus dem Grenzgebiet flüchteten fast sämtliche Staatsbeamten, Lehrer, ein Teil der Handwerker und Arbeiter. Alle hinterließen hier den überwiegenden Teil ihres Besitzes.

Die Tschechen, welche in den okkupierten Gebieten verblieben (cca 140 000), wurden brutal verfolgt. Sie wurden aller legalen Möglichkeiten des nationalen und politischen Lebens beraubt. Sämtliche tschechischen Organisationen und Vereine, Büchereien, die tschechischen Schulen (mit Ausnahme rein tschechischer Landwirtschaftsgebiete) wurden liquidiert. Den tschechischen Kindern wurde es unmöglich gemacht, Handwerke zu erlernen oder eine Hochschule zu besuchen.

Die tschechischen und deutschen Antifaschisten wurden von den deutschen Polizeiorganen persequiert, und zweimal wurden sie zur Zielscheibe von Massenpogromen, die von der deutschen faschistischen Bevölkerung inszeniert wurden. Der erste Vorfall spielte sich zur Zeit der Münchner Ereignisse und der darauf folgenden Okkupation ab. Die Häuser und Wohnungen von Tschechen und deutschen Antifaschisten wurden von Horden örtlicher Nazis überfallen. Bei diesen Aktionen wurden die Betroffenen brutal gequält und interniert. Die Mehrzahl wurde nach kurzer Zeit wieder entlassen, aber Einzelne wurden der Gestapo ausgeliefert und später in Nazigefängnisse oder Konzentrationslager nach Deutschland verschleppt. Zum zweiten tschechenfeindlichen Pogrom kam es kurz vor der Okkupation des böhmischen Binnenlandes (vor dem 15. März 1939). Die Nazis, denen lügnerische Berichte über Angriffe gegen Deutsche im tschechischen Binnenland zugespielt worden waren, drangen wieder in die Häuser von Tschechen ein, wobei Möbelstücke demoliert, die Tschechen sogar auf dem Wege von der Arbeit brutal geschlagen, und tschechische Geschäfte, Gasthäuser und Werkstätten geplündert wurden.

In beiden Fällen wurden diese Gewaltakte nicht von Organen des Nazistaates, sondern von fanatisierten Deutschen, also Bewohnern der Grenzstädte- und -dörfer durchgeführt. In gröblicher Weise bahandelten sie Menschen, die sie sonst gut kannten, mit denen sie auf derselben Grube oder in einer Fabrik arbeiteten, mit denen sie jahrelang in derselben Gemeinde wohnten, ja sogar in derselben Gasse oder im gleichen Hause.

Der Beginn der Okkupation der Tschechoslowakei bildete den tragischen Höhepunkt der Gegensätze zwischen den Tschechen und den fanatisierten Deutschen. Die Konflikte steigerten sich in solch einem Ausmaß, daß ein weiteres Zusammenleben beider Völker in Nordböhmen unmöglich wurde.

ERINNERUNG AN RAFAEL SCHÄCHTER

(*Bedřich Borges*)

Der Autor dieser Erinnerung, Bedřich Borges, war einer der ersten Häftlinge des Lagers in Terezín. Der von ihm hier ausgeübte Beruf eines Ofensetzers und Kaminfegers sicherte ihm für lange Zeit das Privileg der Unentbehrlichkeit und damit auch Schutz vor dem Abtransport nach Osten. Im Ghetto wurde er bald Mitglied des von Rafael Schächter gegründeten und geleiteten Sängerkhors.

Die Schilderung von Schächters Persönlichkeit ist voll von Bewunderung und Ehrerbietung für diesen Menschen, der sich auch hinter Stacheldraht nicht mit der Demütigung abfinden konnte, und dessen Aktivität auf dem Gebiete des Musiklebens eine Art von Resistenz darstellte.

Die Bedeutung der Musik und aller Arten ihrer Darbietung war für die Häftlinge in Terezín riesig groß: Durch ihre Vermittlung konnten sich die Menschen über die Grenzen ihrer Unfreiheit erheben. Es war dabei die Initiative eines Individuums vonnöten, von dem der Impuls zur gemeinsamen Musik ausging, das diese leitete sowie Stimmung, Gefühl und Rhythmus schuf. Das alles vollbrachte Rafael Schächter während seiner fast drei Jahre dauernden Haft im Ghetto. Die Leute strömten in seinen Chor, obwohl sie wußten, daß sie für ihre Leistungen keine Belohnung, weder in Geld noch anderen wirtschaftlichen Werten, erwarten konnten. Alle ohne Unterschied — Solisten und Chorsänger-beherrschte und belohnte nur das Gefühl der Freude und die Genugtuung, daß sie an der Einstudierung des Werkes teilnehmen können, daß sie die alltäglichen Sorgen abstreifen und sich mit voller Kraft dem entstehenden Kunstwerk widmen können. Und es war nicht wenig, was unter den Bedingungen des Ghettos trotz allem Drangsal hervorgezaubert werden konnte.

Noch im Jahre 1941 begann er, in der Sudetenkaserne mit dem Männerchor schöne tschechische Volkslieder einzustudieren, die frühzeitig im Kasernenhof am Sitze der Ghetto-Selbstverwaltung aufgeführt wurden. Das war eigentlich das erste musikalische Aufleuchten, worauf dann Opern folgten, die von Schächter selbst ausgewählt wurden. Seine Entscheidungen traf er nicht nur hinsichtlich der Persönlichkeit des Komponisten, sondern auch mit Rücksicht auf die Möglichkeit und Geeignetheit ihrer Aufführung unter den in Terezín herrschenden Bedingungen. Für ihre Realisierung schuf Schächter einen mächtigen gemischten Sängerkhor.

Den Höhepunkt der Leistungen bildete zweifellos die Aufführung von Smetanas „Verkaufter Braut“ im November 1942. Die erste Vorstellung begnügte sich nur mit Klavierbegleitung und Zivilbekleidung der Mitwirkenden. Die Hauptrollen sangen so hervorragende Sänger wie G. Bergerová, M. Klinkeová, M. Podolierová, F. Weissenstein, K. Berman und B. Borges. Sie wurde ungefähr 35mal aufgeführt.

Die zweite Oper, die R. Schächter im Ghetto einstudierte, war Mozarts „Hochzeit des Figaro“. Allen Mitwirkenden handelte es sich darum, für das Publikum in Terezín eine Atmosphäre der Welt Mozarts zu schaffen, und das erbärmliche Dasein mit ein wenig menschlicher Kunst zu bereichern.

Danach kam erneut Smetana mit dem „Kuß“ an die Reihe, darauf folgte Mozart mit der „Zauberflöte“.

Den zweiten Höhepunkt erreichte Schächter mit der Einstudierung und Aufführung von Verdis Requiem. Die Juden in Terezín besangen hier auch das Leben und den Tod, nicht anderer Menschen, sondern ihren eigenen, künftigen Tod. Ihr Gesang überschritt die Grenzen des eigenen Lebens. Die Solopartien wurden von M. Podolierová, H. Aronson-Lindtová, D. Grünfeld

und K. Berman gesungen. Die Klavierbegleitung bestritten G. Klein und E. Steiner-Krausová. Bei der Darbietung dieses Werkes trat besonders die Größe Schächters als Dramaturg, Dirigent und Chorleiter hervor. Die Aufführung des Requiems bleibt für alle, die die Vorstellung im Ghetto erlebten, unvergänglich. Das Werk erzielte 15 Reprisen, danach wurde der überwiegende Teil der Mitglieder des Chors in die Transporte „nach den Osten“ eingereiht.

Kurz vor dem Abtransport nach Auschwitz wurde Schächter die Möglichkeit geboten, die älteste italienische Buffo-Oper, „La serva padrona“ von Pergolesi, zu dirigieren. Das Werk wurde mit Verve und großer Aufopferung, mit Kulissen auf der Bühne und kostümierten Sängern gespielt. Zum letztenmal schenkte Schächter den Zuschauern Frohsinn und Lebensmut. Am 16. 10. 1944 ging dieser große Dirigent und Chorleiter nach Auschwitz. Die Berichte über sein Leben finden auf dem Todesmarsch im Jahre 1945 ihren Abschluß.

DIE FLUCHTEN DER HÄFTLINGE AUS DEM KONZENTRATIONSLAGER UND DER UNTERIRDISCHEN FABRIK IN LITOMĚŘICE

(*Bedřich Marjanko*)

Im Jahre 1943 begannen die Nazis mit der Verwirklichung einer neuen Wirtschaftskonzeption, deren Bestandteil auch die Unterbringung eines wesentlichen Teils der Rüstungsproduktion in unterirdisch gelegenen Betriebsräumen sein sollte. Ein Beispiel für diese neue nazistische Wirtschaftspolitik ist der Aufbau einer unterirdischen Fabrik für Waffenerzeugung in der Nähe von Litoměřice. Über ihren Bau in den unter der Erdoberfläche gelegenen Stollen eines ehemaligen Kalksteinbruchs wurde wahrscheinlich schon im Herbst 1943 entschieden. Ab März 1944 wurde in diesen Stollen mit den ersten Bauarbeiten begonnen. Das ganze Projekt trug den Decknamen „Richard“.

Der Ausbau eines derart weiträumigen Objektes und die spätere Aufrechterhaltung des Betriebes erforderte den Einsatz einer beträchtlichen Anzahl von Arbeitskräften. Es überrascht daher nicht, daß auch da die Arbeitsleistung der Häftlinge und der zum Totaleinsatz genötigten Arbeiter ausgenützt wurde, was auch sonst zur geläufigen Praxis im Prozeß der nazistischen Kriegswirtschaft gehörte.

Gleichlaufend mit dem Ausbau der unterirdischen Betriebsräume wurde auch mit der Errichtung eines Konzentrationslagers in Litoměřice begonnen, in dem sich im Verlaufe seines Bestehens 18 000 Häftlinge verschiedener Nationalitäten ablösten. Dieses Lager war die größte Zweigstelle des Konzentrationslagers Flossenbürg auf dem Gebiet der Tschechoslowakei. Die stärkste Gruppe bildeten hier die Polen, beträchtlich war auch die Anzahl von Bürgern aus der SU (einschließlich sowjetischer Kriegsgefangener). Weiter wurden hierher auch Jugoslawen, Franzosen, Holländer, Deutsche u. a. deportiert. Die Anzahl der ins Lager verschickten Tschechen und Slowaken war verhältnismäßig gering — ungefähr 300 Personen.

Die erschöpfende Arbeit, die schlechten Unterkunfts- und hygienischen Bedingungen, die unzureichende Ernährung, häufig auftretende Epidemien, die Grausamkeit und der Sadismus von seiten einiger Aufseher und Wachposten riefen ebenso wie in den übrigen Konzentrationslagern auch bei den Häftlingen in Litoměřice Bestrebungen wach, sich dieser beschwerlichen La-

ge zu entledigen und wiederum die Freiheit und Menschenwürde zu erlangen. Und gerade die Mutigsten sahen nur den einzigen, wenn auch sehr riskanten Ausweg, in der Flucht.

Das Konzentrationslager Litoměřice wurde zum Zwecke der Sicherstellung der zum Aufbau benötigten Arbeitskräfte errichtet. Das bedeutete, daß die Häftlinge den größten Teil des Tages am Arbeitsplatz verbrachten. Ins eigentliche Lager gingen sie nur schlafen, zudem war das Lager gut bewacht. Deshalb erfolgten auch die Fluchten, resp. Fluchtversuche, meist vom Baugebiet aus. Die Flüchtlinge nutzten hier die günstigen Bedingungen für ihr Vorhaben aus: z. B. die lässige Erfüllung der Pflichten seitens der Wachleute, die Hilfe von seiten total eingesetzter tschechischer Arbeiter und nicht zuletzt auch die Weiträumigkeit und Unübersichtlichkeit des Baugebietes.

Aber auch trotz dieser Vorteile war der Weg in die Freiheit nicht so einfach und der Häftling war nach dem Verlassen des Baugebietes bei weitem noch nicht in Sicherheit. Die Stadt Litoměřice befand sich nämlich im Sudetengebiet, in dem die mit dem Nazismus sympathisierende deutsche Bevölkerung lebte. Ein weiteres Hindernis war der Elbstrom, der in der Nähe von Litoměřice die natürliche wie auch wirkliche Grenze zwischen dem Protektorat Böhmen und Mähren und dem Reich bildete. Erst jenseits des Flusses, an dessen linkem Ufer, konnten die Flüchtlinge Unterstützung finden. Dort lebte die tschechische Bevölkerung.

Die einzige Quelle, die über die Fluchten Auskunft gibt (Unterlagen deutscher Herkunft sind nicht erhalten geblieben), sind die Erinnerungen ehemaliger Häftlinge oder Augenzeugen. Zu den ersten Fluchten kam es schon am Anfang des Aufbaues der unterirdischen Fabrik. Die meisten Fluchtversuche wurden von Polen und sowjetischen Häftlingen unternommen, und vor allem waren es die Tschechen, die hier einen gewissen Vorteil genossen. Sie befanden sich in der heimischen Umgebung und nach Überschreiten der Elbe konnten sie sich leicht mit der einheimischen Bevölkerung verständigen. Die Fluchten wurden auf verschiedene Weise durchgeführt: z. B. durch Verstecken am Arbeitsplatz im Untergrund, in Lüftungsschächten, im Kanalisationssystem u. ä. Einigen Häftlingen, namentlich Tschechen, halfen total eingesetzte tschechische Arbeiter. Sie beschafften ihnen Lebensmittel und im geheimen vermittelten sie den Briefwechsel mit der im Protektorat lebenden Familie.

Fluchtversuche unternahm sowohl Einzelpersonen wie auch ganze Gruppen. Viele Versuche endeten äußerst tragisch. Manchmal wurden die Flüchtlinge aufgegriffen und ins Lager zurückgebracht, wo sie Strafe erlitten: Schläge, Quälereien, Einschließen im Bunker und Hinrichtung.

Mit dem nahenden Kriegsende gelangten nach Litoměřice immer wieder neue Transporte aus den aufgelassenen Konzentrationslagern, so wie es das Vordringen der Front erforderte. Die Anzahl der Häftlinge stieg ständig an und ihre Lebensbedingungen wurden im überfüllten Lager von Tag zu Tag schlimmer. Die Fluchtversuche nahmen unter diesen außergewöhnlichen Umständen gesetzmäßig zu. Nur vom November 1944 bis in die Hälfte April 1945 haben wir Zeugnis von 22 Fluchten. Es ist unzweifelhaft, daß es in Wirklichkeit mehr waren.

Gegen Ende April 1945 wurden die Verhältnisse im Lager mehr und mehr unübersichtlich. Es kamen weitere Transporte an. Zuzug der schlechten hygienischen Bedingungen kam es zum Ausbruch einer Flecktyphusepidemie mit der damit verbundenen hohen Sterblichkeit. Aus diesem Grunde stellte die Lagerleitung einige Transporte zusammen, um die mißliche Situation zu bewältigen, und sich vor allem der unbehaglichen und erschöpften Häftlinge zu entledigen.

Anfang Mai 1945 begannen die Organisation des Lagers und der Betrieb in der unterirdischen Fabrik zusammenzubrechen. Die deutschen Meister und Arbeiter verließen das Objekt bereits am 2. Mai. Die Bewachung wurde durch den Abgang der Mehrzahl der Wachleute geschwächt. Auf Anordnung des Lagerkommandanten wurden den Häftlingen Passierscheine ausgestellt und am 8. Mai wurde das Lager aufgelöst. Die mit der Entlassung der Häftlinge erfolg-

te Auflösung des Konzentrationslagers Litoměřice war nicht mit humanen Motiven begründet, sondern wurde durch die entstandenen Umstände hervorgerufen. Für die Häftlinge bestand keine Möglichkeit für eine weitere Evakuierung mehr.

KZ GROSS—ROSEN UND DIE BÜRGER DER ČSR VOM JAHRE 1941—1945

(Andělín Grobelný)

Das Resumé wird nach Abdruck des 2. Teils des Beitrags in den TL Nr. 19 angeführt.

Vážený čtenáři,

obdržel jste osmnácté číslo Terezínských listů. Má nový formát a novou grafickou úpravu. Tato změna nemá za cíl přetrhat tradici započatou v roce 1970, ale je naopak podmíněna moderními polygrafickými možnostmi Severočeského nakladatelství v Ústí n. Labem. Jeho nabídku k provedení úprav jsme uvítali, protože nové grafické a technické řešení sborníku umožní vyrovnat propast ve srovnání s obdobnými časopisy v zahraničí.

Současně s touto vnější změnou zamýšlíme v následujících číslech ustálit i obsahové členění sborníku. V budoucnu bude rozdělen na dvě hlavní části. První budou tvořit, tak jako dosud, studie a odborné články s tematikou nacistických koncentračních táborů, perzekuce československých občanů za druhé světové války, s případným zaměřením na problematiku československého protifašistického odboje a partyzánského hnutí. I nadále se zde chceme zabývat historií zdejšího regionu a především nacistických represivních zařízení v Terezíně a Litoměřicích. Počítáme s tím, že budeme průběžně otiskovat výsledky výzkumů nejen historiků a odborných pracovníků Památníku Terezín, ale též našich kolegů z Československa i ze zahraničí, zejména z památníků a muzeí vzniklých v místech bývalých nacistických koncentračních táborů. Samozřejmě, že rádi sem zařadíme jakoukoli fundovanou práci, jež bude odpovídat svým zaměřením tematice Terezínských listů.

Památník Terezín za více než čtyři desetiletí své akviziční činnosti shromáždil dosti rozsáhlé soubory archivních a sbírkových předmětů. Tyto materiály jsou nepřetržitě využívány k účelům kulturně výchovným a vzdělávacím. Veřejnosti jsou prezentovány nejen ve stálých muzejních expozicích, ale i monotematických a dokumentárních výstavách. Rovněž jsou zapůjčovány dalším institucím, i do zahraničí. Ve sbírkách se v originálech i kopiích nacházejí soubory vězeňské korespondence, ilegální i povolené, zápisky a deníčky vězňů, velitelů pracovních komand nebo vedoucích cel. Velmi cenné jsou i doklady o kulturní činnosti vězňů — obrazy, kresby, básně, časopisy atd. A protože nelze vše, co Památník za léta své existence shromáždil, vystavit a zpřístupnit veřejnosti, rozhodli jsme se postupně Vás s těmito vzácnými památkami v Terezínských listech seznamovat.

Z tohoto důvodu plánujeme podstatně rozšířit oddíl „Z činnosti a tvorby vězňů a účastníků odboje“, kde zamýšlíme otiskovat vězeňskou tvorbu v původní podobě, ale s vysvětlujícím komentářem. Sem budou zařazovány rovněž vzpomínky a paměti bývalých vězňů Terezína a Litoměřic, významných členů odboje, ale i pamětníků, obětavých zdravotníků a pomocníků z doby osvobození.

Od tohoto čísla Vás rovněž chceme seznamovat s díly současných československých výtvarníků, která tvoří obsáhlý fond galérie protifašistického a protiválečného umění v Památníku.

Pravidelně by měl náš sborník přinášet informace o statích a publikacích tematicky zaměřených k historii Terezína, koncentračních táborů a protifašistického odboje.

Věříme, že příští čísla Terezínských listů Vás zaujmou a že se budeme společně těšit na každý jejich nový výtisk.

Redakční rada

TEREZÍNSKÉ LISTY

Sborník

Památníku Terezín

Řídí redakční rada ve složení: Václav Novák, Miroslava Benešová, Ludmila Chládková, Jiří Janoušek a Otto Veselý.

Lektoraci zajišťuje Památník Terezín.

Obálka a grafická úprava Milan Janáček.

Resumé přeložili: do ruštiny doc. PhDr. Ctírad Kučera, CSc.,
do němčiny Walter Endler.

Pro Památník Terezín vydalo Severočeské
nakladatelství v Ústí nad Labem v roce 1990 jako svou 571. publikaci.

Vytiskla Severografie, s. p., závod Most
AA 8,41 (text 7,26, ilustrace 1,15), VA 8,63

Náklad 1 000 výtisků. Stran 112.

Tematická skupina 02/43.

Cena výtisku 8 Kčs.



ПАМЯТНИК ТЕРЕЗИИ
GEDENKSTÄTTE THERESIENSTADT
MONUMENT TEREZÍN
MEMORIÁL TEREZÍN

8,- Kcs
ISBN 80-7047-034-8
02/43